

सेन्टर फर मिडिया रिसर्च – नेपाल

नीति पत्र

नीति पत्र शृंखला नं. २२

वागमतीमा नागरिक स्वतन्त्रता र आमसञ्चारको हक : कानूनको गाँठो कस्तै प्रदेश र स्थानीय तह

विनोद ढुङ्गेल
असोज २०७८

परिचय

करीब पचहत्तर वर्षदेखि शुरु भएको व्यापक सामाजिक पुनर्गठनको पृष्ठभूमिमा गणतन्त्रको आधारभूमि तयार पारेपछि भएको राजनीतिक परिवर्तन (मिश्र २०६७ : १) को परिणामस्वरूप नेपालको केन्द्रीकृत शासन प्रणालीको ठाउँ प्रादेशिक संरचनाले लिन पुग्यो । त्यससँगै मुलुकको शासन प्रणालीमा एकसाथ विभिन्न संभावना र चुनौती भने नागरिक समाज र मिडियाजगतको पनि दायित्व र महत्व दुवै थपिए । संघीयता कार्यान्वयनको चुनौतीसँगै सूचना तथा प्रविधिमा आएको द्रुतदर विकासले नागरिक स्वतन्त्रताको प्रयोगको अवस्थामा पनि गुणात्मकरूपमै परिवर्तन ल्याइदियो । फलतः नागरिकका आवाज मुखर हुने शैली, शिल्प र स्रोत व्यापक भए । नागरिक आवाज प्रकट हुने एक सार्वजनिक मञ्चको रूपमा क्रियाशील पत्रकारिताको पनि शैली र स्वरूपमा फेरबदल भयो । खास गरी डिजिटल उपस्थितिका कारण सबै सञ्चारमाध्यम अन्तर्राष्ट्रिय हुने अवस्थाले भन बढी अवसर र चुनौती थपिए । संघीयता कार्यान्वयनसँगै संविधानप्रदत्त नागरिकको विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको प्रयोग तथा सञ्चार एवं सूचनाको हकको संरक्षण र सम्वर्द्धनका सन्दर्भमा पनि नयाँ विषयवस्तु¹ देखापरे ।

संविधानको भावना र नागरिकको चाहनालाई संवोधन र संवर्द्धन गर्नु राज्यका सबै निकाय र तहको संवैधानिक दायित्व हो । यस्तो दायित्व राज्य सञ्चालकहरूका वाणीमा मात्र नभएर व्यवहारमै प्रतिविम्बित हुनु अनिवार्य छ । यसबाट मात्रै संविधानको कार्यान्वयन हुनसक्छ र नागरिकको हक प्रचलनमा आउँछ । तसर्थ विभिन्न प्रकारका तहगत कानूनहरू र तिनको कार्यान्वयनको आधारमा मात्र उनीहरूको मूल्यांकन गर्न सकिन्छ । आवश्यकताको यस्तो पृष्ठभूमिका बाबजूद कानून निर्माणको प्रयास र प्रयोगलाई हेर्दा संघीय शासन प्रणालीको उपजका रूपमा रहेका प्रदेश सभा तथा सरकारका संरचना र स्थानीय तहहरूले नै संघीयताको भावनालाई आत्मसात नगरेको आवाजहरू उठ्ने गरेको पाइन्छ । यसरी आँल्याइने प्रदेशमा संघीय राजधानीसमेत रहेको वागमती प्रदेश पनि अछुतो छैन ।

यसै सन्दर्भमा गरिएको यस अध्ययनमा वागमती प्रदेशका नागरिकका आवाज मुखरित हुने आमसञ्चार र नागरिक समाजका क्रियाकलापलाई व्यवस्थित गरिने संघसंस्थासम्बन्धी केही कानूनहरूको कार्यान्वयनले नागरिक स्वतन्त्रतामा पार्नसक्ने प्रभाव केलाइएको छ । यसका लागि मूलतः वागमती प्रदेश सरकार र यस प्रदेशका काठमाडौं

जिल्लाका काठमाडौं महानगरपालिका, चन्द्रागिरी र कीर्तिपुर नगरपालिका, सिन्धुपाल्चोकको मेलम्ची नगरपालिका, मकवानपुरको मकवानपुरगढी गाउँपालिका र चितवनको ठोरी गाउँपालिकाबाट जारी केही कानूनलाई नमूनाका रूपमा अध्ययन गरिएको छ । यसका साथै वागमती प्रदेश सभामा विभिन्न राजनीतिक दलबाट प्रतिनिधित्व गरेका केही सदस्य, राजनीतिक दलका नेताहरू, नागरिक समाजका सदस्य, पत्रकार, कानून व्यावसायी तथा प्रदेश सरकारका अधिकारीहरूसँग २०७८ भदौ २९ गते भएको छलफलमा अभिव्यक्त विचारलाई समेत यो अध्ययनमा सन्दर्भ सामग्रीको रूपमा समावेश गरिएको छ ।

यस अध्ययनको उद्देश्य कानूनहरूमा आमसञ्चारको अधिकार र नागरिकको स्वतन्त्रतालाई संकुचित गर्ने खतरा केलाउनु मात्र रहेकोले कानूनहरूको विस्तृत समीक्षा भने गरिएको छैन । बरु, प्रदेश सरकारका केही क्रियाकलापहरूलाई सरकारको मनसाय विश्लेषणका लागि उदाहरणको रूपमा केलाइएको छ । वागमती प्रदेश तथा यसभित्रका स्थानीय तहले जारी गरेका कानूनले नागरिक स्वतन्त्रता तथा आमसञ्चारसम्बन्धी हकलाई संकुचित गरेको वा गर्नसक्ने देखिएको अवस्थालाई अलग-अलग उपशीर्षकमा समीक्षा गरिएको छ । स्थानीय तहका हकमा आकस्मिक नमूना छनोटमा परेका केही स्थानीय तहका केही कानूनहरूलाई प्रतिनिधिका रूपमा लिएर तिनको अध्ययन गरिएको छ । कानूनहरूमाथि टिप्पणी गर्दा ती कानूनमा भएका व्यवस्थाले नागरिक स्वतन्त्रता र आमसञ्चारको हकमा नकारात्मक प्रभाव पार्नसक्ने संभावनाको समीक्षा गरिएको छ । हरेक उपशीर्षकको निचोडलाई सोही उपशीर्षकको अन्त्यमा पेश गरी दोहोरोपनको अन्त्य गर्ने ढाँचा अपनाइएको छ ।

प्रादेशिक परिस्थिति : कानून र मिडिया

संघीय गणतन्त्र नेपालको संविधान² को धारा ५६ (१) मा नेपालको मूल संरचना संघ, प्रदेश र स्थानीय गरी तीन तहको हुने व्यवस्था छ । त्यसअनुसार, तीन तहमा गरी ७५३ वटा स्थानीय शासन प्रणाली, सात वटा प्रदेशमा प्रादेशिक र केन्द्रमा संघीय शासन प्रणाली कायम भएका छन् । सबै तहका अधिकारबारे संविधानमै उल्लेख गरिएको छ । त्यसअनुसार अनुसूची ५ मा संघ, अनुसूची ६ मा प्रदेश र अनुसूची ७ मा संघ र प्रदेशका साभा अधिकारको व्यवस्था छ । स्थानीय तहका एकल अधिकारहरू अनुसूची ८ मा सूचीकृत छन् भने संघ, प्रदेश र स्थानीय तहका साभा

1 नेपालको संविधानले भाग - ३ मा मौलिक हक र कर्तव्यअन्तरगत धारा १७ (२) (क) मा विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता, धारा १९ मा सञ्चारको हक र धारा २७ मा सूचनाको हकलाई संरक्षण गरेको छ ।

2 २०७२ असोज ३ देखि लागू भएको ।

अधिकारहरू अनुसूची ९ मा समाविष्ट छन् ।

विभिन्न प्रक्रिया पूरा गरेर निर्माण हुने कानूनहरूले राज्य सञ्चालनको व्यवस्थापन गर्नुका साथै नागरिकका संवैधानिक अधिकारको प्रत्याभूति गर्नुपर्दछ । संविधानमा गरिएको बाँडफाँटअनुसारका अधिकारहरूको प्रयोगका लागि तीनै तहका व्यवस्थापिका तथा सरकारले विभिन्न नीति, ऐन, नियमावली, निर्देशिका तथा कार्यविधि बनाएका छन्, कानून निर्माणको त्यो क्रम जारी नै छ । यस्ता नीति तथा कानूनका कुनै पनि प्रावधान नागरिक अधिकारलाई कुण्ठित गर्ने गरी बनेको खण्डमा त्यो संविधानसँग बाफिन पुग्छ । त्यसो भएमा संविधानको पहिलो धाराअनुसार नै बाफिएको हदसम्म अमान्य हुन्छ । यस्तो कानून संघीय, प्रादेशिक वा गाउँ तथा नगर सभा, जसले बनाए पनि त्यो बदरभागी हुन्छ । यस्तो व्यवस्थाले संविधानप्रदत्त नागरिक हकहरूको संरक्षण गरेको छ ।

विभिन्न प्रदेशले आफ्नो आवश्यकता र विशिष्टताका आधारमा कानून निर्माण गर्ने क्रममा केहीले मिडिया र संघसंस्थासम्बन्धी विभिन्न कानून बनाइसकेका छन् भने केही बनाउने क्रममा छन् ।³ संघीय राजधानीसमेत समेटिएको वागमती प्रदेश र यसभित्र अटाएका स्थानीय तहमा पनि कानून निर्माणको यो प्रवृत्ति स्वाभाविक रूपमा कायम छ । विभिन्न १३ वटा जिल्लाका एक सय १९ वटा स्थानीय तह समेटिएको वागमतीमा प्रदेश सभाबाट ६१ वटा ऐन, ३० वटा नियमावली, दुई वटा विनियमावली, तीन वटा निर्देशिका, २१ वटा कार्यविधि र १२ वटा आदेश जारी भएका छन् ।⁴ तीमध्ये ११ वटा संशोधन ऐन हुन् भने नौ वटा संशोधन नियमावली, तीन वटा संशोधन कार्यविधि र पाँच वटा संशोधन आदेश हुन् । संशोधन विनियमावली र निर्देशिका पनि एक-एक वटा रहेका छन् । तीन वटा अध्यादेश जारी भएर पनि प्रतिस्थापन भइसकेका छन् भने दुई वटा आदेश खारेज भएका छन् ।

तालिका १ : वागमती प्रदेश राजपत्रमा प्रकाशन भएका विभिन्न कानूनहरूको संख्या

कानून	जारी संख्या	संशोधन संख्या	जम्मा
ऐन	५०	११	६१
अध्यादेश	३	-	३
नियमावली	२१	९	३०
विनियमावली	१	१	२
निर्देशिका	२	१	३
कार्यविधि	१८	३	२१
मापदण्ड	२	-	२
आदेश	७	५	१२
जम्मा	१०४	३०	१३४

स्रोत: आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालय, वागमती प्रदेश

वागमती प्रदेश तहका यी कानूनमध्ये आमसञ्चार तथा पत्रकारिताका दृष्टिले प्रदेश सञ्चारमाध्यम व्यवस्थापन ऐन, २०७५ र नियमावली, २०७६ प्रमुख हुन् । प्रदेश सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०७६ र प्रदेश संस्था दर्ता ऐन, २०७५ पनि नागरिक स्वतन्त्रताको अभ्यासका मामिलामा महत्वपूर्ण छन् । वागमती प्रदेशमा मिडियाको दर्ता, पहुँच र मानव संशाधनका हिसाबले हेर्दा उत्साहजनक अवस्था छ ।

संघीय राजधानी काठमाडौंसमेत पर्ने यो प्रदेशमा मिडियाको घनत्व सर्वाधिक छ । त्यसैले यो प्रदेशलाई 'नेपालकै आमसञ्चारको राजधानी'समेत मान्न सकिन्छ । हुन पनि देशभरिका कूल पत्रपत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन र अनलाइन समाचार माध्यममध्ये यस प्रदेशमा मात्रै ६६ प्रतिशत दर्ता भएको सञ्चार रजिष्ट्रारको कार्यालयको एक अध्ययनले देखाएको छ (ढुङ्गेल २०७७ : ६८) । त्यसअनुसार, देशभरिका टेलिभिजनमध्ये आधाभन्दा बढी यसै प्रदेशमा छन् । नयाँ माध्यम मानिएको अनलाइन मिडियाको करीब तीन चौथाई वागमती प्रदेशमै केन्द्रित छन् ।

तालिका २ : राष्ट्रिय स्तर र वागमती प्रदेशमा मिडिया दर्ताको अवस्था

पत्रपत्रिका		रेडियो	
राष्ट्रिय दर्ता	वागमती प्रदेश	राष्ट्रिय दर्ता	वागमती प्रदेश
७७६८	५४०१	८९१	२०२
१००%	७०%	१००%	२३%
टेलिभिजन		अनलाइन	
राष्ट्रिय दर्ता	वागमती प्रदेश	राष्ट्रिय दर्ता	वागमती प्रदेश
१६९	८७	२०६५	१४८३
१००%	५२%	१००%	७२%

स्रोत : ढुङ्गेल २०७७ : १५

3 <https://nepalpolicy.org/visualization/province-level-highlighted-with-federal-level/>; accessed September 22, 2021.

4 वागमती प्रदेशको आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालयबाट प्राप्त २०७८ भदौ ३० गतेको अद्यावधिक तथ्यांक ।

मानव संशाधन उपलब्धताको दृष्टिले पनि देशभरिका कूल पत्रकारमध्ये भण्डै आधा वागमती प्रदेशमै छन् । नेपाल पत्रकार महासंघको तथ्यांकअनुसार, कूल सदस्यमध्ये वागमती प्रदेशमा मात्रै ४८ प्रतिशत छन् । कूल महिला पत्रकारमध्ये ५१ प्रतिशतसहितको आधिक्य वागमती प्रदेशकै छ (ढुङ्गेले २०७७ : १८) ।

एकीकृत नेपालको निर्माण भएदेखि नै मुलुकको राजधानीको रूपमा रहेको काठमाडौं उपत्यकासहितको यस प्रदेशमा मिडियाको उपस्थिति उत्साजनक हुनु र त्यसमा पनि उपत्यकामा केन्द्रित हुनुको प्रमुख कारक यस क्षेत्रको आर्थिक पक्षलाई मान्न सकिन्छ । मुलुकको कूल जनसंख्यामध्ये काठमाडौं उपत्यकाको जनसंख्या करीब ७ प्रतिशत मात्र भए पनि यसको व्यापारिक महत्व भने ४५ प्रतिशत हाराहारी छ किनकि विभिन्न कम्पनीका उत्पादनको करीब ४५ प्रतिशत बिक्री यहीं केन्द्रित छ (अर्याल सन् २००४) ।

वागमतीका १३ जिल्लामध्ये काठमाडौं, ललितपुर र भक्तपुर तीन जिल्लामा मिडिया केन्द्रित छन् । यीमध्ये पनि काठमाडौंमा मिडियाको उपस्थिति सर्वाधिक सघन छ । विकासको केन्द्रीकृत अवधारणाको परिणामस्वरूप काठमाडौं उपत्यकाबाहिरका जिल्लामा मिडियाको पनि अपेक्षित विकास नभएको कुरामा द्विविधा छैन । यो प्रस्थापनालाई मिडियाको काठमाडौं-केन्द्रित उपस्थितिले समेत पुष्टि गरेको छ । मुलुकको शासन प्रणाली र त्यसले सिर्जना गरेका अवसर हरूसँग जोडिएको यो विषयलाई पनि मिडियाको विकासका लागि आवश्यक पर्ने सूचना र बजार दुवै केन्द्रीकृत हुने गरेको इतिहासको सापेक्षतामा मूल्यांकन गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ ।

यस्तो मूल्यांकनका क्रममा यस खण्डमा वागमती प्रदेशमा कार्यान्वयनमा रहेको सञ्चारमाध्यम व्यवस्थापन ऐन, वागमती प्रदेश सरकारको सरकारी सञ्चारमाध्यम सञ्चालन गर्ने लालसा, प्रदेश सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, प्रदेश संघसंस्था दर्ता ऐन र प्रदेश सुशासन ऐनको विश्लेषणका आधारमा यस प्रदेशमा आमसञ्चारको हक तथा नागरिक स्वतन्त्रताको अवस्थाको समीक्षा गरिएको छ ।

सञ्चारमाध्यम व्यवस्थापन :

उत्साहका बीच आशंका

वागमती प्रदेश सभाले प्रदेश सञ्चारमाध्यम व्यवस्थापनसम्बन्धी ऐन, २०७५ पारित गरेपछि नियमावलीसमेत जारी भइसकेको छ । यो ऐनको कार्यान्वयनबाट आमसञ्चारको क्षेत्रमा संघीयताको अभ्यास आरम्भ भएको देखिएको छ । त्यस

अर्थमा नागरिकको विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता र आमसञ्चारको अधिकारको दृष्टिले यो नै सबैभन्दा मुख्य कानून हो ।

प्रादेशिक कानूनअन्तर्गत स्थापित सञ्चार रजिष्ट्रारको कार्यालयले मूलतः यही कानूनको आधारमा गरेका विभिन्न क्रियाकलापले मिडियाको क्षेत्रमा संघीयताको आभाष गरेको छ । प्रेस प्रतिनिधि प्रमाणपत्रका साथै छापामाध्यमबाहेकका मिडियाको दर्ता तथा नवीकरण यस कार्यालयबाट हुने व्यवस्थाले संघीय सरकारको सूचना तथा प्रसारण विभागको प्रशासनिक भञ्जटबाट मुक्ति मिलेको छ । यसबाहेक प्रादेशिक तहबाट पत्रकारहरूसँगको कार्यगत सम्बन्ध विकासको वातावरण अरु प्रदेशका लागि पनि अनुकरणीय छन् । विभिन्न प्रकाशन, लेखनवृत्ति, तालिम, सहयोग, नीतिनिर्माण आदि कार्यले पनि प्रदेश सरकारका तहबाट सञ्चारजगतसँग सहकार्यका विभिन्न आयामहरूलाई खुला गर्न सकिँदो रहेछ भन्ने उदाहरण पेश भएको छ । यसरी एकातिर वागमती प्रदेशमा मिडियाको व्यापक विकास देखिनु र अर्कातिर मिडिया जगतका लागि राज्यका तर्फबाट पनि प्रादेशिक संरचना स्थापना भएर संघीयताको अभ्यास आरम्भ हुनुले पत्रकारिता जगतलाई उत्साहित बनाउनु स्वाभाविक छ ।

प्रेस स्वतन्त्रताप्रति संघीय सरकार उदासीन रहेको भनेर प्रेसजगतले आवाज उठाइरहेको छ । नेपाल मिडिया काउन्सिलसम्बन्धी विधेयक र सूचना प्रविधि विधेयकमा प्रेस र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई संकुचित गर्ने धेरै प्रावधानहरू रहेको भनेर प्रश्न उठेका छन् । एकपछि अर्को गर्दै संघीय संसदमा ल्याइएका विधेयकहरूका कारण प्रेस स्वतन्त्रता तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताप्रतिको सरकारको प्रतिवद्धता व्यवहारमा देखिन नसकेको गुनासो सरोकारवालाहरूले गरेको पाइएको छ (नेपाल पत्रकार महासंघ सन् २०२०) ।

यस्तो अवस्थामा संविधानको अनुसूची ६ र ७ अनुसार वागमती प्रदेशले आमसञ्चारसम्बन्धी कानून निर्माण गरी कार्यान्वयनसमेत गर्नुले उत्साहको सन्देश दिने नै भयो । सञ्चार रजिष्ट्रारको कार्यालयले मोबाइल पत्रकारिता तालिम, पत्रकार कल्याण कोष, सूचना बैकलगायतका काम गरिरहेको छ । अरु कुनै पनि प्रदेशमा यस्तो कार्यालय नै नखुलेको अर्थमा हेर्दा वागमती प्रदेशले सबै प्रदेशलाई मार्गनिर्देश गरेको देखिन्छ । कानूनी साक्षरता न्यून भएको र प्रादेशिक कानून नै नयाँ भएकाले यसको कार्यान्वयनको प्रभावकारिता मापनका सम्बन्धमा निष्कर्षमा पुगिहाल्नु हतार गरेको देखिने भए पनि प्रादेशिक कानूनले मिडियाको विकासमा सघाउ पुऱ्याएको भने पाइएको छ (ढुङ्गेले २०७७ : ५०-५१) ।

यसका बाबजूद प्रदेश सञ्चार माध्यम व्यवस्थापन ऐन, २०७५ ले सञ्चार रजिष्ट्रारलाई स्वायत्त संस्थाको नेतृत्व गर्ने

शक्ति, कार्यकारी अधिकार दिएको छ । त्यसो हुँदाहुँदै पनि व्यवहारमा कतिपय अवस्थामा प्रदेशको आन्तरिक मामिला मन्त्रालय अन्तर्गतको एउटा शाखा जस्तो बनाइएको टिप्पणी पनि हुने गरेको छ । सञ्चार रजिष्ट्रारले आफैँले कर्मचारी नियुक्त गर्न र आफूले आवश्यक ठानेको ठाउँमा कार्यालय स्थापना गर्न नपाउने, आफूले प्रस्ताव गरेका योजना मन्त्रालयको कर्मचारीलाई चित्त नबुझेमा लागू गराउन नसक्ने जस्ता सीमा स्पष्ट देखिएका छन् । प्रदेश सरकारले जारी गरेको कानूनले सञ्चारमाध्यम र सञ्चारकर्मीहरूलाई सहयोग गरेको भए पनि संघीय सरकारको नीति नै प्रदेशमा पनि हावी छ । जिल्लाको विज्ञापन सम्बन्धित जिल्लाकै मिडियामा दिने नीति नबन्नु संघीय सरकारको नीतिगत अव्यवस्थाको एउटा उदाहरण हो ।

प्रदेश सञ्चारमाध्यम व्यवस्थापन ऐन, २०७५ को दफा ३६ ले सञ्चार रजिष्ट्रारको काम, कर्तव्य र अधिकार तोकिदिएको छ । सोही दफाको खण्ड (क) मा रजिष्ट्रारले दैनिक प्रशासनिक कार्य गर्ने भनिएको छ भने खण्ड (च) मा नीति कार्यक्रम एवं बजेट तयार गर्ने उल्लेख छ । त्यसैगरी खण्ड (छ) मा बजेट खर्च गर्ने, खर्चको लेखा राख्ने र लेखापरीक्षण गराउने व्यवस्था गरिएको छ । ऐनमा अन्यत्र जेसुकै लेखिएको भए पनि यी तीन वटा अधिकारले सञ्चार रजिष्ट्रारलाई कार्यकारी बनाएको छ । तर, त्यसलाई स्वयम् प्रदेश सरकारले देख्न नचाहेको पाइएको छ । २०७५ फागुन १९ गते राष्ट्रिय प्रसारण ऐन संशोधन भएपछि रेडियो र टीभीको लाइसेन्स दिने अधिकार प्रदेश र स्थानीय तहमा हस्तान्तरण भए पनि पत्रपत्रिकाको दर्ताको अधिकार हस्तान्तरण गरिएको छैन । छापाखाना र प्रकाशन ऐन संशोधन नभई यो सम्भव पनि छैन । यही कारणले गर्दा विभिन्न सञ्चारमाध्यमसँग आवद्ध पत्रकारहरूलाई प्रेस प्रतिनिधि प्रमाणपत्र दिने काम पनि सञ्चार रजिष्ट्रारको कार्यालयले गर्न पाएको छैन ।⁵ अहिले छापामाध्यमबाहेकका पत्रकारहरूलाई मात्र प्रेस प्रतिनिधि प्रमाणपत्र दिइरहेको छ ।⁶

यस्तो अवस्थामा विद्यमान सञ्चार रजिष्ट्रारको कार्यक्षेत्रलाई समेत खुम्च्याउने गरी प्रदेश सरकारले कानून संशोधन गर्न चाहेको छ । त्यसो भएमा सञ्चार रजिष्ट्रार थप कमजोर हुने छ । सो मस्यौदा आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालयले तयार पारेर मन्त्रीको अध्यक्षतामा रहने मस्यौदा

5 सञ्चार रजिष्ट्रारको कार्यालयका अनुसार सो कार्यालयमा दर्ता वा नवीकरण भएका सञ्चारमाध्यमका पत्रकारहरूका साथै स्वतन्त्र पत्रकारहरूलाई प्रेस प्रेस प्रतिनिधि प्रमाणपत्र दिने गरिएको छ ।

6 छापाखाना र प्रकाशन ऐन, २०४८ को दफा ७ अनुसार पत्रपत्रिकाको दर्ता गर्ने काम स्थानीय अधिकारी अर्थात् प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अधिकारक्षेत्रभित्र पर्छ भने ऐनको दफा २० अनुसार प्रेस प्रतिनिधि प्रमाणपत्र दिने काम तोकिएको अधिकारी अर्थात् सरकारले हालसम्म तोकेको सूचना तथा प्रसारण विभागको महानिर्देशकको अधिकारक्षेत्रभित्र पर्छ ।

समितिमा छलफल भइसकेको छ । कार्यकारी अधिकारयुक्त रजिष्ट्रार राख्न २०६४ जेठ २५ मा सर्वोच्च अदालतबाट जारी परमादेशलाई प्रदेश सञ्चारमाध्यम व्यवस्थापन ऐन जारी हुने बेलामा सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा सहयोगी बनेको थियो ।⁷ सो परमादेशमा सरकारलाई "फूल टाइम" प्रेस रजिष्ट्रार नियुक्त गर्नु भनिएको थियो । तर, हालसम्म पनि संघीय सरकारले सूचना विभागका महानिर्देशकलाई नै प्रेस रजिष्ट्रारको काम गर्ने गरी तोकिदिएको अवस्था छ ।

वागमती प्रदेशमा भने सर्वोच्च अदालतको परमादेशको मर्मअनुरूप कानून बनेको र व्यावसायिक पत्रकारलाई पहिलो सञ्चार रजिष्ट्रार नियुक्त गरेको घटनाले सञ्चारजगतमा आशा पलाएको थियो । त्यति मात्र नभएर वागमती प्रदेशको अभ्यासलाई थप सशक्त बनाउने गरी अन्य प्रदेशमा पनि कानून बनाउन, रजिष्ट्रार नियुक्त गर्न र सञ्चारमाध्यम तथा पत्रकारसँग सहज सम्बन्ध निर्माण गर्नका लागि दबाव पैदा हुने अपेक्षासमेत गरिएको थियो । तर, समयक्रममा सो अपेक्षाको ठीक विपरित अनुभव हुन थालेको छ । बागमतीको आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालयले तयार पारेको प्रदेश सञ्चारमाध्यम व्यवस्थापन ऐन, २०७५ लाई संशोधन गर्ने विधेयकको मस्यौदामा सञ्चार रजिष्ट्रारको कार्यकारी अधिकार खोसेर 'सेरेमोनियल' वा सो पद नै नभए पनि कर्मचारीबाट काम चलाउने बनाउन खोजिएको छ ।

यही उद्देश्यअनुरूप मस्यौदा ऐनमा निर्देशक पद पनि प्रस्ताव गरिएको छ । संशोधन विधेयकअनुसार सञ्चार रजिष्ट्रारको अधिकार कर्मचारीलाई बुझाउन खोजिएको स्पष्ट छ । सञ्चार रजिष्ट्रारले गर्ने कामलाई सञ्चार रजिष्ट्रारको कार्यालयले गर्ने बनाएर मूल ऐनका विभिन्न दफामा संशोधन गरी यो पदलाई निकम्मा र कर्मचारीलाई कार्यकारी बनाउन खोजिएको छ । सञ्चार रजिष्ट्रारको नियुक्ति नभएसम्म मन्त्रालयको सचिवले नै सञ्चार रजिष्ट्रारको रूपमा काम गर्ने व्यवस्थासमेत प्रस्ताव गरिएको छ । यो व्यवस्था हेर्दा जसरी संघीय सरकारले अदालतको आदेशको समेत अवज्ञा गर्दै सूचना विभागको महानिर्देशकलाई प्रेस रजिष्ट्रार तोकेर सञ्चार जगतको अवमूल्यन गरिरह्यो, सोही प्रवृत्ति प्रदेशमा पनि पुनरावृत्त गर्न चाहेको स्पष्ट देखिन्छ ।

मस्यौदा विधेयक कानून बनेर लागू हुने हो भने सञ्चार रजिष्ट्रारको कार्यालय अहिलेको सूचना विभागको प्रादेशिक अनुहार हुन पुग्नेछ । सञ्चार रजिष्ट्रार

7 सूचना विभागबाट पत्रकार र सञ्चारमाध्यमले समस्या अनुभूत गरेपछि नेपाल पत्रकार महासंघले सहजीकरणका लागि केन्द्रीय सरकारलाई पटक-पटक ध्यानाकर्षण गराए पनि कुनै सुनुवाइ नभएपछि महासंघका पूर्वसभापति तारानाथ दाहालसमेतले २०६३ सालमा पत्रकार र सञ्चारमाध्यमको नियमन गर्न पूर्णकालीन प्रेस रजिष्ट्रार नियुक्त गराउन माग गर्दै सर्वोच्चमा रिट दायर गरेका थिए र सोही रिटमाथि सुनुवाइ गर्दै न्यायाधीशहरू बलराम केशी र कल्याण श्रेष्ठको संयुक्त इजलासले सरकारका नाममा परमादेश जारी गरेको थियो ।

रेवतीप्रसाद सापकोटाको विचारमा त्यस्तो अवस्थामा सञ्चार रजिष्ट्रार नियुक्त नगर्नु नै उचित हुन्छ ।⁸ सूचना विभागबाट प्रेस प्रतिनिधि प्रमाणपत्र लिँदै आएका अधिकांश वरिष्ठ पत्रकारलगायत ६ सयभन्दा बढी पत्रकारले सञ्चार रजिष्ट्रारको कार्यालयबाट परिचयपत्र लिएको घटना⁹ एउटा पत्रकारलाई रजिष्ट्रार बनाउँदा र कर्मचारीले रजिष्ट्रारको भूमिका निर्वाह गर्दा देखिएको भिन्नता र प्रभावकारिताको उदाहरण पनि हो । यही मूल्यांकनका आधारमा सञ्चार रजिष्ट्रारको अधिकार कटौती गर्ने विधेयक ल्याउने प्रयासलाई पत्रकारिता जगतले 'प्रतिगामी हर्कत' (भा २०७८ : ४) को संज्ञा दिइसकेको छ ।

कानूनी व्यवस्थाको अध्ययन गर्दा प्रदेश सञ्चार माध्यम व्यवस्थापन ऐन, २०७५ को दफा १२ को उपदफा (३) मा मन्त्रालयले कुनै प्रसारण संस्थाको इजाजतपत्र नै रद्द गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको छ । इजाजतपत्र रद्द गर्नु भनेको सञ्चार माध्यम बन्द गर्नु भन्ने अर्थ लाग्छ । यो व्यवस्था स्पष्टतः संविधानको धारा १९ विपरित हुन जान्छ । तर पनि प्रदेश सरकारले मूल ऐनको दफा ४६ मा उपदफा (१क) र (१ख) थप गरी इजाजतपत्र रद्द गर्न सकिने प्रावधानहरू थप गर्न चाहेको देखिएको छ ।

सोही ऐनको दफा २६ को उपदफा (३) मा पत्रपत्रिकाको इजाजतपत्र रद्द गर्नसक्ने आपत्तिजनक र हास्यास्पद व्यवस्था छ । पहिलो त, दफा २६ (१) मा पत्रपत्रिकामा कुनै सामग्री प्रकाशित गरेवापत दर्ता खारेज नगरिने व्यवस्था छ, जुन संविधानको धारा १९ (२) अनुकूल छ । त्यसो गर्नु प्रदेश सभाले चाहेर पनि सक्दैन, असंवैधानिक कार्य हुनजान्छ । दोश्रो कुरा, त्यसो हुँदाहुँदै पनि पत्रपत्रिकामा प्रकाशित सामग्रीको विषयलाई लिएर सरकारले सचेत गराउँदै हिँड्ने र त्यसका लागि नियमसमेत बनाएर नियन्त्रणकारी कदम चाल्नसक्ने ठाउँ ऐनमा छ । यस्तो प्रवृत्ति लोकतान्त्रिक विधि र व्यवस्थामा स्वीकार्य छैन, आपत्तिजनक छ । हास्यास्पद यस कारणले छ कि पत्रपत्रिकासम्बन्धी सो दफामा 'कुनै कार्यक्रम प्रसारण गरेमा मन्त्रालयले त्यस्तो प्रसारण संस्थाले

8 सेन्टर फर मिडिया रिसर्च - नेपालले भदौ २९, २०७८ मा आयोजना गरेको छलफल कार्यक्रममा व्यक्त विचार ।

9 स्वतन्त्र पत्रकारहरूलाई प्रेस-प्रतिनिधि प्रमाणपत्र वितरणका अलावा वागमती प्रदेशको सञ्चार रजिष्ट्रार कार्यालयले २०७८ भदौ १२ गतेसम्ममा ९१ वटा एफएम रेडियो, ३५ वटा केवल टेलिभिजन, ७५ वटा अनलाइन न्यूजपोर्टल दर्ता गरेको छ । यसले वागमती प्रदेशको मिडियाको अवस्थाबारे अनुसन्धान प्रतिवेदन, अनलाइन पत्रकारिता हाते किताब, 'वागमती दर्पण' र 'बतीस कोण' जस्ता पत्रकारहरूले लेखेका सामग्रीको संकलन प्रकाशित गरेको छ । यसका साथै एक सयभन्दा बढी पत्रकारलाई मोबाइल र अनलाइन पत्रकारितासँग सम्बन्धित मल्टिमिडिया तालिम, आधारभूत पत्रकारिता तालिम, ५० भन्दा बढी पत्रकारलाई लेखनवृत्तिसमेत प्रदान गरी पत्रकारितामा प्रोत्साहित गरेको सञ्चार रजिष्ट्रार रेवतीप्रसाद सापकोटाले जानकारी दिएका छन् । विपदमा पत्रकारिता गर्नका लागि सहयोग गरेको सञ्चार रजिष्ट्रार कार्यालयले २०७८ असोज २२ गतेदेखि सूचना बैंकसमेत सञ्चालनमा ल्याएको छ ।

प्राप्त गरेको इजाजतपत्र रद्द गर्नसक्ने उल्लेख छ । पत्रपत्रिकाले कसरी प्रसारण गर्छ भन्ने सामान्य हेक्का पनि ऐन निर्माताहरूलाई भएको देखिँदैन । दफा २६ को उपदफा (४) मा पनि इजाजतपत्र भनिएको छ, जबकि पत्रपत्रिकाको इजाजतपत्र नभएर दर्ता प्रमाणपत्र हुन्छ । यसबाट कसरी र कस्ता व्यक्तिहरूको संलग्नतामा कानून बन्दा रहेछन् भनेर कानून निर्माणको प्रक्रियामाथि नै प्रश्नचिन्ह खडा भएको छ ।

दफा ३४ मा सञ्चार रजिष्ट्रारको पदावधि चार वर्ष तोकिसकेपछि फेरि ३५(ख) मा प्रदेश सरकारले पदबाट हटाएमा निजको पद रिक्त हुने व्यवस्था राख्नु विरोधाभाषपूर्ण छ । यो कतिपय संघीय कानूनमा भएका कमी कमजोरीलाई जस्ताको तस्तै नक्कल गरेर राख्नुको परिणाम हो । दफा ४० अन्तर्गतका व्यवस्थाहरू कुनै पनि मिडियाले स्वेच्छाले गर्ने खालका छन् । कानूनमै लेखिसकेपछि सो व्यवस्था कार्यान्वयन नहुँदा सजाय हुनुपर्ने हो तर मिडियाले स्वनियमन समिति, आचार संहिता गुनासो सुनुवाइ, आदि जस्ता विषयमा आफ्नो कार्यविधि आफै बनाएर लागू गर्ने स्वयंसेवी व्यवस्थालाई पनि ऐनमा राखेको देखिन्छ ।

सञ्चार क्षेत्रमा लगानी गर्न चाहने व्यक्ति वा समूह वा लगानीकर्ताको निश्चित प्रतिशत रकम सञ्चार क्षेत्रकै अनुभव वा पृष्ठभूमि भएको व्यक्तिको हुनुपर्ने कानूनी व्यवस्थाको माग (डुङ्गेल २०६३ : १६३) संघीय गणतान्त्रिक व्यवस्था बहाल गर्ने आन्दोलनका क्रममा नै उठिसकेको हो । यसै पृष्ठभूमिमा नेपाली मिडिया आन्दोलनको एउटा मागका रूपमा समेत रहेको मिडियामा हुने लगानीमा पारदर्शिता र एकाधिकार लगानीको मुद्दालाई प्रदेश सञ्चारमाध्यम व्यवस्थापन ऐनको दफा ४१ ले समेटे पनि यसको कार्यान्वयन सहज छैन ।

ऐनको दफा ४४(३) मा प्रदेशको राष्ट्रिय चाडपर्व वा विशेष अवसरमा छोटो अवधिको लागि प्रदेश भ्रमणमा आउने पत्रकारहरूका लागि सञ्चार रजिष्ट्रारले अस्थायी प्रमाणपत्र दिने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थालाई हेर्दा अरु कुनै प्रदेशका पत्रकारले वामगतीमा आएर समाचार संकलन गर्नका लागि अस्थायी प्रमाणपत्र लिनुपर्ने हुन्छ, जुन अव्यवहारिक र अनावश्यक छ । यो छापाखाना र प्रकाशन ऐन, २०४८ को दफा २०(३) को भद्दा नक्कल मात्रै हो । कुनै पनि नेपाली पत्रकारले नेपालको कुनै पनि ठाउँमा गएर आफ्नो पेशा वा व्यवसाय गर्न पाउने संविधानप्रदत्त अधिकार हुँदा हुँदै एक स्थानबाट लिएको परिचयपत्र अर्को ठाउँमा अमान्य हुने कल्पना गर्नु आश्चर्यजनक विषय हो ।

दफा ४४(४) को भाषा नै मिलेको देखिँदैन भने पत्रकारलाई राज्यका तर्फबाट दिइने गरेको परिचयपत्र 'प्रेस प्रतिनिधि प्रमाणपत्र' हो कि 'सञ्चार प्रतिनिधि प्रमाणपत्र' हो छुट्टिँदैन,

एउटै वाक्यमा दुई वटा नाम छन् । संविधानले नै निषेध गरिसकेको 'प्रकाशन तथा प्रसारण गर्न नहुने' विषयसूचीलाई प्रादेशिक ऐनको दफा ४५ मा राख्नुले ऐनको मोटाइ बढाउनुभन्दा बढी कुनै सार्थकता राखेको देखिँदैन ।

ऐनको दफा ४६ मा इजाजतपत्र नलिई कार्यक्रम उत्पादन, प्रसारण तथा डाउनलोडिङ्क गरेमा जरिवाना र कैद दुवै सजाय हुनसक्ने व्यवस्था छ । जरिवाना मात्र राख्दा पनि नैतिक रूपमा ठूलो सजाय गरेको महसूस पत्रकारिता जस्तो सार्वजनिक पेशा अपनाएका व्यक्तिलाई हुन्छ । तर, कैद नै ठेक्का लगाउने कानूनी व्यवस्थाले समाजमा असहिष्णुताको संस्कृतिलाई मलजल गर्नेबाहेक अरु केही योगदान गर्न सक्दैन । कानूनको ढाँचाकै हिसाबले हेर्दा दफा ४६ लाई दफा ४५ मा नै मिलाएर आवश्यक संशोधन गर्नु उचित देखिन्छ ।

यसरी प्रदेश सञ्चारमाध्यम व्यवस्थापन ऐनले मिडियाको क्षेत्रमा संघीयताको अभ्यासको थालनी गर्ने वातावरण बनाए पनि यसमा रहेका धेरै कमी कमजोरी सच्याउनुपर्ने खाँचो देखिन्छ । यसका साथै प्रदेशको सत्ता सञ्चालकहरूको आमसञ्चारबारेको सीमित बुझाइ र नागरिक स्वतन्त्रताप्रतिको आग्रहपूर्ण हेराइको शिकार हुनबाट जोगाउनुपर्ने खाँचो पनि उक्तिकै छ ।

वागमतीको बजेट : सरकारी मिडिया मोह

संघीय सरकार मातहत चलिरहेका सञ्चारमाध्यमसमेत संसदको मातहत ल्याउने तयारी भइरहेका बेला^{१०} वागमती प्रदेश सरकारले भने आफ्नै मिडिया चलाउने तयारी गरेको छ । नागरिकले तिरैको करबाट सरकार-नियन्त्रित टेलिभिजन, रेडियो, पत्रिका र छापाखाना चलाउन प्रदेश सरकारले बजेट नै ल्याइसकेको छ । २०७८ असार १ गते ल्याइएको आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को बजेट वक्तव्यमा 'आमसञ्चार गृह स्थापना र सञ्चालन गर्न रु. १० करोड बजेट विनियोजन' गरिएको छ । प्रदेश सरकारले आफ्नो प्रचारमोहमा सरकारी ढुकुटी प्रयोग गर्दै "सञ्चारमाध्यमसँगको सहयोग एवम् सहकार्यमा सञ्चालित 'जनतासामु प्रदेश सरकार कार्यक्रम' लाई निरन्तरता दिने गरी" ७० लाख रुपैयाँको बजेट पनि व्यवस्था गरेको छ । सरोकारवालाको विरोधपछि गत वर्ष स्थगन गरे पनि वागमती प्रदेश

10 राष्ट्रिय आम सञ्चार नीति, २०७३ ले सार्वजनिक सेवा प्रसारणका लागि राष्ट्रव्यापी पहुँच भएको स्वायत्त निकायका रूपमा राष्ट्रिय सार्वजनिक सेवा प्रसारकको स्थापना गर्ने नीति तय गरिसकेको पृष्ठभूमिमा नेपाल सरकारले २०७७ असार २४ गते राष्ट्रिय सभामा सार्वजनिक सेवा प्रसारणसम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक दर्ता गरेको छ । यसबारे थप जानकारीका लागि हेर्नुहोस् - (ढुङ्गेल २०७८ : १०-११) ।

सरकारले सरकार नियन्त्रित सञ्चारमाध्यम सञ्चालन गर्ने तयारी फेरि अगाडि बढाएको हो ।

तालिका ३ : वागमती प्रदेश सरकारको आमसञ्चारसम्बन्धी बजेट

शीर्षक	रकम
नेपाल टेलिभिजन र रेडियो नेपालबाट प्रदेश गतिविधि प्रसारण कार्यक्रम	७०,००,०००।-
आमसञ्चार गृह स्थापना तथा सञ्चालन	१०,००,००,०००।-

स्रोत : विषयगत मन्त्रालय/निकायअनुसार कार्यक्रम विवरण (आ.व. २०७८/७९), आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय, वागमती प्रदेश

अघिल्लो आर्थिक वर्षमै वागमती प्रदेशका तत्कालीन मुख्यमन्त्री डोरमणि पौडेलले सूचना तथा जानकारीमूलक सामग्री प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने उद्देश्यले सरकारी सञ्चारमाध्यम सञ्चालन गर्न लागिएको सार्वजनिक जानकारी दिएका थिए (गोरखापत्र २०७७) । सरकारले गरेका गतिविधिको आम नागरिकमाभ प्रचारप्रसार गर्न सरकार मातहतको सञ्चार संस्था आवश्यक रहेको मुख्यमन्त्री पौडेलको जिकीर थियो । चालू आर्थिक वर्षको बजेट सार्वजनिक हुनु केही महिनाअघि पनि उनले सञ्चारमाध्यम सञ्चालनको प्रक्रिया अगाडि बढाउन खोजेका थिए । मुख्यमन्त्री पौडेलले सरोकारवाला मन्त्रालयका मन्त्री, मन्त्रालयका अधिकारी तथा एक निजी मिडिया सञ्चालकलाई राखेर छलफल चलाएका थिए । छलफलमा तत्कालीन आन्तरिक मामिला तथा कानूनमन्त्री शालिकराम जम्कट्टेलले प्रदेश सरकारले सञ्चारमाध्यम चलाउनु उपयुक्त नहुने सुझाव दिएका थिए । तर, छलफलकै क्रममा मुख्यमन्त्री पौडेलले सञ्चारमाध्यम स्थापना र सञ्चालन खर्चको बजेट तयार पार्न निर्देशन दिएका थिए (अधिकारी २०७८) । प्रदेश सरकारले सञ्चारमाध्यम चलाउन लागेको थाहा पाएपछि नेपाल पत्रकार महासंघलगायतका आमसञ्चारसँग सम्बन्धित विभिन्न संघसंस्थाले विरोध जनाएका थिए र सो योजना रोकिएको थियो ।

सञ्चारकर्मीहरूले प्रदेश सरकारले आफ्नो सञ्चारमाध्यम चलाउँदा त्यसको विश्वसनीयता कम हुने, सरकारका एकतर्फी समाचार आउने भएकाले पाठक, स्रोता र दर्शकले विश्वास नगर्ने हुँदा त्यस्तो प्रयासमै नलाग्ने सुझाव दिएका थिए । तर, जवाफमा आन्तरिक मामिला तथा कानूनमन्त्री केशवराज पाण्डेले गोरखापत्र र रेडियो नेपालजस्तो सरकारको मुखपत्र नहुने, बरु सबैलाई स्थान दिने, सबैका समाचार समेटिने बताउँदै आएका थिए ।

यसरी सरकारले नै मिडिया चलाउने पुरानो मान्यता एकातिर सरकारी ढुकुटीको अनावश्यक दोहन हो भने

अर्कातिर समाजमा विद्यमान बहुलता र स्वतन्त्र आमसञ्चार हक्को अस्तित्वलाई नै अस्वीकार गरिएको उदाहरण पनि हो । यस्तो अलोकतान्त्रिक मान्यतासहितको प्रदेश सरकारको कार्यक्रमलाई संघीय सरकारको नीति र आमसञ्चार जगतको मागअनुसार पनि स्वीकार्न सकिँदैन ।

सूचनाको हक : संघको नक्कल

प्रदेश सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०७६ असोज २ गते जारी भएयता कार्यान्वयन नै नभई दुई पटक संशोधन भइसकेको छ । त्यसो त यो ऐन कार्यान्वयन नहुँदा वागमती प्रदेशका नागरिकले सूचनाको हकबाट विमुख हुनुपर्ने कानूनी अवस्था पनि छैन । २०६४ सालमा बनेको सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनलाई संघीय संसदले दुई पटक संशोधन गरेर अद्यावधिक गरिसकेको छ । संघीय कानूनको खास गरी दोश्रो संशोधन त प्रादेशिक संरचनालाई नै ध्यान दिएर गरिएको देखिन्छ ।

मुलुककै मूल कानूनको रूपमा रहेको संविधानमा पनि सूचनाको हकका सन्दर्भमा प्रश्न गर्न सकिने ठाउँ छैन । मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रभन्दा अघि बढेर नेपालको संविधानले धारा २७ मा सार्वजनिक सरोकारको विषय मात्र नभएर आफ्नो विषयको पनि सूचना माग्ने र पाउने हक हुने व्यवस्था गरेको छ । तर, कुनै सूचना सार्वजनिक महत्त्व वा सरोकारको हो वा होइन भन्ने विषयमा कानून मौन छ । यस्तो अवस्थामा सार्वजनिक निकायका पदाधिकारीले आफ्नो अधिकारको प्रयोग तजबिजी तवरले गर्ने खतरा हुन्छ । तजबिजी अधिकारको प्रयोगबाट नागरिकका स्वतन्त्रतामाथि कुठाराघात हुनसक्छ । कानूनबमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने कुनै पनि सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई पनि कर लगाएको नमानिने संवैधानिक व्यवस्था सूचनाको हकको मुख्य सीमा हो । यस्तो व्यवस्थाका आधारमा राज्यले कानून बनाएर नागरिकको सूचनाको संवैधानिक हकमाथि नै बन्देज लगाउने खतरा रहन्छ (ढुङ्गेल २०६९ : १७) । यसरी आमसञ्चारको अधिकारका साथै नागरिकको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता संकुचित हुने पर्याप्त संभावना स्पष्ट देखिन्छ ।

यसबाट संविधानको धारा २७ को सूचनाको हकको व्यवस्था मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १९ को तुलनामा केही सीमित हुन पुगेको देखिन्छ तर पनि संविधानप्रदत्त हक नकारात्मक नै भन्ने छैन (ढुङ्गेल २०७८ : ४) । मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा सूचनाको हक प्रत्येक व्यक्तिलाई हुने व्यवस्था भएपनि नेपालको संविधानले भने 'प्रत्येक नागरिकलाई' मात्र त्यस्तो हक हुने व्यवस्था गरेको छ । यसले कानूनी व्यक्ति तथा गैरनागरिकका हकमा यो हकको उपभोगलाई खुला नगरेको स्पष्ट देखिन्छ । फलतः सूचनाको हकको उपभोग सीमित

हुन पुगेको छ । संघीय सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा पनि कुनै सूचना सार्वजनिक सरोकारको हो कि होइन भन्ने विषय स्पष्ट पारिएको छैन । यसबाट सार्वजनिक निकायका पदाधिकारीले अधिकारको तजबिजी प्रयोग गर्ने खतरा कायमै छ । प्रदेश सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०७६ का प्रस्तावनादेखि मूलतः सबै जसो विषयवस्तु संघीय ऐनकै करीब-करीब हुबहु नक्कल गरेको देखिन्छ ।

संघीय ऐनले परिच्छेद ३ को दफा ११ मा राष्ट्रिय सूचना आयोगको व्यवस्था गरेको छ भने प्रादेशिक ऐनले सोही परिच्छेद र दफामा पुनरावेदन समितिको व्यवस्था गरेको छ । आयोगलाई जस्तै समितिलाई "स्वतन्त्र" भन्ने विशेषण भुण्ड्याउन विधिनिर्माताहरू चुकेका छैनन् । तर, वास्तवमा प्रादेशिक कानूनअनुसार बन्ने समिति स्वतन्त्र नभएर सरकारी हैसियतको देखिन्छ । आयोगको सिफारिश समिति सभामुखको अध्यक्षतामा गठन हुन्छ र सदस्यमा सञ्चार तथा सूचना प्रविधिमन्त्री वा राज्यमन्त्री तथा अर्का सदस्यमा नेपाल पत्रकार महासंघका सभापति रहने व्यवस्था छ । यसको दाँजोमा पुनरावेदन समितिको तीन सदस्यीय सिफारिश समिति भने सञ्चारसमेत हेर्ने आन्तरिक मामिला तथा कानूनमन्त्रीको अध्यक्षतामा गठन हुन्छ र सदस्यमा प्रदेश सरकारका कानूनी सल्लाहकार अर्थात् मुख्य न्यायाधिवक्ता सदस्य हुन्छन् । पत्रकार महासंघको प्रदेश समितिका अध्यक्ष पनि सदस्य रहने व्यवस्था ऐनले गरेको छ ।

तालिका ४ : सूचनाको हकसम्बन्धी संघीय र प्रादेशिक ऐनका केही प्रावधानको तुलना

संरचना	संघीय	प्रादेशिक
नाम	राष्ट्रिय सूचना आयोग	पुनरावेदन समिति
सिफारिश समिति	सभामुखको अध्यक्षतामा सञ्चार तथा सूचना प्रविधिमन्त्री र पत्रकार महासंघका अध्यक्ष रहने हुनाले कसैको पनि बहुमत नहुने	आन्तरिक मामिला तथा कानूनमन्त्रीको अध्यक्षतामा सरकारको स्पष्ट बहुमत
पदाधिकारीको शैक्षिक योग्यता	स्नातक	अध्यक्ष स्नातकोत्तर, सदस्य स्नातक ।
अध्यक्ष तथा अनुभव	पन्ध्र वर्ष	अध्यक्ष हुनका लागि दश वर्ष, सदस्यका लागि सात वर्ष
पदावधि	पाँच वर्ष	चार वर्ष
नयाँ सिफारिश	पदावधि समाप्त हुनुभन्दा एक महिनाअगाडि नै नयाँ नियुक्तिको सिफारिश गर्नुपर्ने	पदावधि समाप्त हुनुभन्दा पन्ध्र दिन अगाडि नयाँ मनोनयनका लागि सिफारिश गर्नुपर्ने

यसरी हेर्दा प्रदेशको सूचना आयोगको रूपमा काम गर्ने कानूनी जिम्मेवारी दिइएको पुनरावेदन समितिमा सरकारको स्पष्ट बहुमत हुने व्यवस्था देखिन्छ । कानूनी रूपमा

सभामुख दलीय र कार्यपालिकाको जिम्मेवारीभन्दा बाहिर रहने पद भएकोले त्यसबाट निष्पक्ष व्यवहारको अपेक्षा गर्न सकिन्छ । त्यसका लागि प्रदेशमा पनि प्रदेश सभाको सभामुखलाई सो सिफारिश समितिको अध्यक्ष बनाउन सकिन्थ्यो । तर, त्यसो नगरी सरकारको बहुमत हुने गरी बनाइएको समितिबाट नागरिकको सूचनाको हकको पक्षमा सशक्त सेवा पुग्ने कुरामा आशंका गर्ने प्रशस्त ठाउँ रहन्छ ।

शैक्षिक योग्यता भने आयोगको अध्यक्ष हुनका लागि स्नातक मात्र भए पनि पुग्नेमा प्रदेशको पुनरावेदन समितिको अध्यक्ष हुनका लागि स्नातकोत्तर हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । अनुभवका हकमा भने आयोगको पदाधिकारी हुनका लागि पन्ध्र वर्ष चाहिने व्यवस्था रहेकोमा पुनरावेदन समितिको अध्यक्ष हुन दश र सदस्य हुनका लागि सात वर्ष तोकिएको छ ।

काम, कर्तव्य र अधिकारका हकमा भने आयोगको भन्दा समितिको बूँदा एउटा थप गरिएको छ । ऐनको दफा १९ (ज) को सो व्यवस्थाअनुसार, प्रदेश सरकारले प्रदेशभित्रका आम जनसमुदाय, जनजाति, महिला, दलित, अल्पसंख्यक, सीमान्तकृत र निम्न वर्गीय जनसमुदायको हितमा ल्याएका विभिन्न कार्यक्रमहरूलाई योजनावद्ध रूपमा सम्बन्धित निकायमार्फत सार्वजनिक गराई सुसूचित गराउने काम पुनरावेदन समितिले गर्नुपर्ने छ । यस्तो कानूनी व्यवस्थाले पनि यो समिति नागरिकको सूचनाको हकको सेवा गर्ने मनसायले गठन गरिएको स्वतन्त्र निकाय नभएर प्रदेश सरकारको सूचना सार्वजनिक गर्ने गराउने सूचना सल्लाहकारको हैसियतको रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

ऐनको दफा २३ (२) मा रहेको 'प्रदेश सरकारका सबै निकाय र स्थानीय तहले प्रदान गरेका सूचनाहरूको विवरण प्रत्येक तीन महिनामा सूचना अधिकारीमार्फत पुनरावेदन समितिलाई दिनुपर्ने' व्यवस्था छ । यस्तो व्यवस्थाले प्रदेश सरकारका अरु निकायले सूचना प्रवाहमा गरेको कार्यसम्पादन र सूचना माग्ने काममा नागरिकको सक्रियतालाई परीक्षण गर्नमा सहायकसिद्ध हुने देखिन्छ ।

सूचनाको वर्गीकरणसम्बन्धी व्यवस्थामा आयोगभन्दा समितिको सक्रियता बढी हुने देखिन्छ । आयोगले वर्गीकरण गरिएको सूचना गोप्य राखिराख्नुपर्ने वा नपर्ने सम्बन्धमा सूचनाको वर्गीकरण गर्न गठित समितिले प्रत्येक दश वर्षमा पुनरावलोकन गर्ने व्यवस्था ऐनको दफा २७ (६) मा छ । तर, प्रदेशमा भने हरेक पाँच वर्षमा पुनरावलोकन गरिने प्रदेशको ऐनका दफा २६ (६) मा छ । सूचना आयोगले गरेको सजायउपर चित्त नबुझ्ने व्यक्तिले ३५ दिनभित्र उच्च अदालतमा पुनरावेदन गर्नसक्ने व्यवस्था ऐनको दफा ३४ मा भए पनि पुनरावेदन समितिले गरेको सजाय चित्त नबुझे कहाँ जाने भन्ने व्यवस्था प्रदेशको ऐनमा छैन ।

आयोगले आवश्यकताअनुसार नेपालका विभिन्न स्थानमा आफ्ना कार्यालय खोल्नसक्ने अधिकार संघीय कानूनको दफा २१ मा छ भने उस्तै काम, कर्तव्य र अधिकार गर्ने गरी प्रादेशिक पुनरावेदन समिति पनि ऐनमा छ । प्रदेशमा ऐन बनेपनि सो ऐनअनुसार पुनरावेदन समिति भने गठन भएको छैन । तर, समिति गठन भएर काम गरेपछिको अवस्थामा संघीय र प्रादेशिक संरचनाको बीचमा कामको दोहोरोपन हुने वा द्वन्द्व हुने अवस्था पनि आउनसक्ने देखिन्छ । त्यस अलावा, पुनरावेदन समिति बने पनि प्रभावकारी देखिने अवस्था छैन किनकि जिल्लामा रहेका संघीय कार्यालयहरूको सूचनाका लागि संघीय सूचना आयोगमा नै धाउनुपर्ने अवस्था कायमै छ । जस्तै: जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला हुलाक कार्यालय आदि ।

विभिन्न कार्यविधिगत व्यवस्थासहितका व्यवस्था संघीय र प्रादेशिक दुवै कानूनमा लगभग समान रूपमा कायम छन् । यस्तो अवस्थामा प्रस्तावनादेखि नै मूलतः सबैजसो विषयवस्तुहरू संघीय ऐनकै करीब-करीब हुबहु नक्कल गरेको देखिने प्रदेश सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०७६ बाट थप धेरै कुरा अपेक्षा गर्न सकिँदैन । यद्यपि संघीय ऐनसँग तुलना गरेर हेर्दा प्रदेशको यो ऐनलाई प्रादेशिक क्षेत्राधिकार दिने गरी भाषिक प्रयोग भने गरिएको छ । नागरिकले सूचनाको हक उपभोगका लागि अपनाउनुपर्ने प्रक्रिया र प्रावधानहरू संघीय र प्रादेशिक दुवै ऐनका समान छन् ।

संस्था दर्ता : नागरिक संस्थाको नियन्त्रक कर्मचारीतन्त्र

२०७५ पुस ११ गते प्रदेश संस्था दर्ता ऐन जारी भएर दुई पटक संशोधन भइसकेको छ । विभिन्न प्रकारका मुनाफारहित संस्था गरी त्यस्ता संस्थाको अनुगमन तथा नियमन गर्नुपर्ने आवश्यकता महसूस गरी ल्याइएको यो ऐनको उद्देश्य हेर्दा संस्था दर्ता ऐन, २०३४ को प्रादेशिक संस्करणको आएको देखिन्छ । सरल भाषामा भन्ने हो भने विभिन्न प्रकारका गैरसरकारी संघसंस्था दर्ता गर्ने काम पञ्चायती व्यवस्थादेखि नै संस्था दर्ता ऐन, २०३४ अनुरूप हुने गरेकोमा संघीय शासन व्यवस्था आएपछि यो ऐनले प्रादेशिक तहमा सो काम गर्नका लागि कानूनी संयन्त्र खडा गरेको छ । त्यसैले यहाँ प्रदेश संस्था दर्ता ऐन, २०७५ को मात्र एक्लो विश्लेषण नगरी संस्था दर्ता ऐन, २०३४ सँगको तुलनाका साथ विश्लेषण गरिएको छ ।

प्रदेश संस्था दर्ता ऐन, २०७५ मा प्रस्तावनादेखि धेरैजसो विषयवस्तुहरू संस्था दर्ता ऐनकै करीब-करीब नक्कल गरेको देखिन्छ । कतिपय ठाउँमा त हुबहु नक्कल छ । केही शाब्दिक भिन्नता भएपनि संस्थाको परिभाषा दुवै ऐनले उस्तै

गरेका छन् । मूलतः नागरिक समाजमा क्रियाशील विभिन्न संघसंस्था सो परिभाषाभित्र अटाएका छन् ।

प्रदेश संस्था दर्ता ऐनको परिच्छेद २ को दफा ४ (१) मा 'यस ऐनबमोजिम संस्था दर्ता नगरी संस्था संचालन गर्नुहुँदैन' भनी उल्लेख गरिएको छ भने सोही दफाको उपदफा २ मा यसअघि दर्ता नभई स्थापना गरिएका संस्थाले यो ऐन बमोजिम दर्ता भै संस्था संचालन गर्नुपर्नेछ भनी उल्लेख छ । त्यस्तै उपदफा ३ मा अन्य प्रदेशमा दर्ता भएका कुनै संस्थाले यस प्रदेशमा शाखा खोल्न चाहेमा वा कार्यविस्तार गर्न चाहेमा तोकिएबमोजिमको प्रक्रिया पूरा गरी शाखा खोल्नसक्ने उल्लेख छ । यो विषय त्यति व्यवहारिक देखिँदैन । ऐनको यो व्यवस्थाअनुसार त देशभरि काम गर्ने संस्थाहरूले ७७ वटै जिल्ला र ७ सय ५३ वटै स्थानीय तहमा दर्ता गर्नुपर्ने हुनसक्छ । यो काम अत्यन्त अव्यवहारिक छ ।

दुवै ऐनले ती ऐनबमोजिम दर्ता हुने संस्थालाई कानूनी हैसियत प्रदान गरेका छन् । तर, संगठित संस्था मानिने व्यवस्थाभित्र संघीय ऐनको दफा ५(२) मा संस्थाले व्यक्तिसरह चल अचल सम्पत्ति प्राप्त गर्न, उपभोग गर्न र बेचबिखन गर्न सक्नेछ भन्ने मात्र व्यवस्था गरेकोमा प्रादेशिक ऐनको दफा ३(२) मा भने सो व्यवस्थामा प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश पनि थपिएको छ । त्यसअनुसार, कुनै पनि तहका सरकारबाट प्राप्त भएको चल अचल सम्पत्ति वा अनुदानबाट खरिद भएको अचल सम्पत्ति सम्बन्धित तहको सरकारको अनुमति नलिई बिक्री गर्न, नामसारी गर्न, भोगाधिकार दिन, धितो राख्न वा कुनै किसिमले स्वामित्व परिवर्तन हुँदैन । यस्तो व्यवस्थाले संस्थाको नाममा सम्पत्ति आर्जन गरी त्यसमा संलग्न केही टाढाबाटै सो सम्पत्तिलाई व्यक्तिगतसरह बिक्री वा विभिन्न किसिमले परिचालन गर्ने संभावनामा लगाम लगाइदिएको मात्र होइन, असम्भव पनि छ ।

यसका साथै प्रादेशिक ऐनको दफा ३(४) ले एउटा संस्थाले बढीमा दुईवटा विषयसँग मात्र सम्बन्धित रही कार्य गर्नसक्ने गरी क्षेत्राधिकारलाई सीमित गरिदिएको छ । यसबाट एउटै संस्थाले फराकिलो परिभाषा दिएर जति पनि कार्यक्षेत्र ओगट्ने र स-साना संस्थाले स्रोतसाधनमा पहुँच नै नपाउने अवस्था नियन्त्रित हुने देखिन्छ । यसबाट समाजमा क्रियाशील संस्थाहरूमा विविधता हुने, दाताहरूको एकाधिकार नहुने, सामाजिक कार्यकर्ताहरूको कार्यकुशलता र सीपमा विशिष्टीकरण हुने लगायतका प्रभावको आंकलन गर्न सकिन्छ । दफा ३(५) ले कुनै पनि संस्थाले आफ्नो कूल बजेटको मूल हिस्सा लक्षित वर्गप्रति केन्द्रित गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेर संघसंस्थाहरूलाई 'प्रोसेस'भन्दा 'प्रोडक्ट'मा केन्द्रित गर्ने रणनीति लिएको देखिन्छ ।

समाजका समस्याहरूलाई भँजाएर निश्चित व्यक्तिहरूले

गैससहस्रलाई दुरुपयोग गर्ने गरेको समेत प्रवृत्तिमाथि नीतिगत नियन्त्रण गर्न यो कानूनी व्यवस्था गरिएको बुझ्न सकिन्छ । तर, अन्य प्रदेशमा दर्ता भएका संस्थाले यस प्रदेशमा शाखा खोल्न चाहेमा वा कार्य विस्तार गर्न चाहेमा "तोकिएबमोजिमको प्रक्रिया पूरा" गर्नुपर्ने दफा ४(३) को कार्यविधिगत व्यवस्थाले भने सामाजिक संस्थाहरूको राष्ट्रिय परिचालनमाथि प्रशासनिक नियन्त्रण हुन जाने संभावना देखिन्छ । यो संभावना अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालागायतका सबै खाले नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसँग सम्बन्धित विषयमा काम गर्ने संस्थाहरूका हकमा लागू हुने खतरा रहन्छ । आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको प्रयोग र प्रचलनका हकमा पनि यो व्यवस्था नियन्त्रणकारी हुनसक्छ ।

तालिका ५ : संस्था दर्तासम्बन्धी संघीय र प्रादेशिक ऐनका केही प्रावधानको तुलना

संरचना	संघीय	प्रादेशिक
नाम	संस्था दर्ता ऐन, २०३४	प्रदेश संस्था दर्ता ऐन, २०७५
सम्पत्तिसम्बन्धी व्यवस्था	व्यक्तिसरह चल अचल सम्पत्ति प्राप्त गर्न, उपभोग गर्न र बेचबिखन गर्न सक्ने	सरकारको अनुमति नलिई बिक्री गर्न, नामसारी गर्न, भोगाधिकार दिन, धितो राख्न वा स्वामित्व परिवर्तन नहुने
क्षेत्राधिकार	असीमित	बढीमा दुई वटा विषयसँग मात्र सम्बन्धित रही कार्य गर्नसक्ने
बजेट परिचालन	कुनै व्यवस्था नभएको	कूल बजेटको मूल हिस्सा लक्षित वर्गप्रति केन्द्रित गर्नुपर्ने
कार्यसमिति	समावेशिताको विषय उल्लेख नभएको	महिला प्रतिनिधित्व एक तिहाइलगायत समावेशिताको विषय अनिवार्य गरिएको
हिसाब र सम्पत्ति	राज्यले संस्थाको लेखा जाँच मात्र गर्ने व्यवस्था	संस्थाको लेखा र सम्पत्ति विवरण अद्यावधिक राख्नुपर्ने व्यवस्था

संस्था दर्ताका बारेमा संघीय ऐनले दफा ४ मा विभिन्न पाँच वटा उपदफामा सामान्य प्रक्रियागत व्यवस्थामा मात्र गरेकोमा प्रदेशको ऐनले भने निकै विस्तृत व्यवस्थाहरू गरेको पाइन्छ । संस्थाको कार्यसमितिमा कम्तीमा एक तिहाई महिला हुनुपर्ने, समावेशी सिद्धान्त अवलम्बन गर्नुपर्ने तथा अध्यक्ष, सचिव र कोषाध्यक्षमध्ये कम्तीमा एक पदमा महिला

हुनुपर्ने व्यवस्था नयाँ नेपालको समावेशिताको सिद्धान्तसँग मेल खाने खालका छन् ।

प्रदेश ऐनको दफा ५(३) मा उल्लेखित 'संस्था दर्ता अधिकारीले आवश्यक छानविन गरी संस्था दर्ता गर्न उचित ठानेमा दर्ता गरी दर्ताको प्रमाणपत्र दिनेछ' भन्ने प्रावधान तजवीजी छ । यस्तो तजवीजी व्यवस्थाले विधिको शासनलाई चुनौती दिन्छ । हुन त त्यस्तो अधिकारीमाथि दफा ५(५) अनुसार एक तहमाथिको पदाधिकारीसमक्ष उजुरी लाग्ने व्यवस्था छ तर पनि सेवाग्राहीले अनावश्यक भन्फट भन्ने व्यहोर्नुपर्छ ।

संघीय ऐनको दफा १० मार्फत संस्थाको लेखामा मात्र राज्यले ध्यान दिएको देखिएकोमा प्रदेश ऐनको भने परिच्छेद तीनका विभिन्न व्यवस्थाहरूले संस्थाको लेखाका साथै सम्पत्तिको विवरण पनि अद्यावधिक राख्न चाहेको देखिन्छ । यसबाट राज्यले यस्ता संस्थाहरूको आर्थिक पारदर्शितामाथि विश्वास गर्न नसकेको प्रमाणित हुन्छ ।

२०४७ सालपछिको खुला राजनीतिक वातावरणमा नागरिक समाजका शक्तिशाली संस्थाहरूले राज्यलाई नै आफ्नो अनुकूलता चलाउन सकेको भए पनि उनीहरूको पारदर्शिता, जवाफदेहिता र तृणमूल तहका समुदायलाई सम्बोधन गर्ने मामिलामा उनीहरू धेरै कमजोर देखिएकै हुन् (दाहाल सन् २००६ : ३३) । तर, त्यसको जवाफ समग्र नागरिक समाजको घाँटी अँट्याउने कानून हुन सक्दैन । हो, नागरिक समाजका संस्थाहरूको कमजोर पारदर्शिता, जवाफदेहिता र सुशासन नेपालको नागरिक समाजको लागि एक प्रमुख समस्या हो, जसलाई सुधार गर्न ठोस प्रयास आवश्यक छ । त्यसो गर्न असफल हुनु यस क्षेत्रको विश्वसनीयता र प्रभावकारिताको लागि विनाशकारी हुनेछ (टालकोट, खनाल र भट्टराई सन् २०१९ : ५६) । देशव्यापीरूपमा हजारौंको संख्यामा रहेका नागरिक समाजका संघसंस्थाहरूको प्रकृति, उद्देश्य र कार्यक्षेत्रको दोहोरोपन भएका कारण तिनलाई नियमन गर्नु आवश्यक छ तर त्यस्तो नियमनका नाममा नागरिक स्पेशलाई संकुचित गर्ने उद्देश्य राखेर नागरिक समाजका संघसंस्थाको भूमिकालाई नियन्त्रण गर्ने र सार्वजनिक आलोचना र असहमतिहरूलाई चुप लगाउने कार्य किमार्थ हुनु हुँदैन (पाण्डे सन् २०२१ : ८) । बरु, त्यस्तो प्रवृत्तिलाई मात्र नियन्त्रण गरी नागरिकका आवाजलाई भने मुखरित हुने वातावरण थप निर्माण गर्नु लोकतन्त्रको विकासको निम्ति जरूरी हुन्छ ।

त्यसो नभई कानून नै ल्याएर नागरिक संस्थाहरूलाई नियन्त्रण गर्ने जिम्मा कर्मचारीतन्त्रलाई लगाउँदा भने खराब व्यक्तिको हातमा सत्ता परेको खण्डमा नागरिक आवाजलाई प्रवर्द्धन गर्ने संस्थालाई अपारदर्शिताको आरोपमा तह लगाउने अस्त्र पनि यही कानूनलाई बनाउने

अवस्था आउनसक्छ । यद्यपी, पारदर्शिता र सुशासनलाई जिम्मेवारीपूर्वक ग्रहण गरेका संस्थाले भने यसबाट धेरै विन्तित हुनु आवश्यक छैन । दर्ता भएका संस्थाले आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्र काम गर्न पनि स्थानीय वा प्रदेश सरकारको अनुमति लिनुपर्ने व्यवस्था दफा १७ मा राखेर भने प्रदेशका विधिनिर्माताहरूले सामाजिक संस्थाहरूलाई निरुत्साहित गर्न चाहेको देखिन्छ ।

दण्डसजायको व्यवस्था संघीय र प्रादेशिक दुवै ऐनको दफा १२ मा छ । २०७२ सालमा अन्तिम संशोधन भएको संघीय ऐनको तुलनामा २०७७ सालमा पछिल्लो संशोधन भएको प्रादेशिक ऐनमा दण्डसजायको व्यवस्था निकै कडा छ । आर्थिक जरीवाना त प्रदेशले ३ हजार प्रतिशतसम्म बढी तोकेको छ । उदाहरणका लागि- संस्था दर्ता नगरी स्थापना वा सञ्चालन गरेमा संघीय ऐनले प्रवन्ध समितिका व्यक्तिहरूलाई जनही २ हजार रुपैयाँसम्म जरीवाना गर्नसक्ने व्यवस्था गरेकोमा प्रदेशको ऐनले सोही कसूरमा कार्यसमितिका सदस्यहरूलाई जनही ५० हजार रुपैयाँसम्म जरीवाना र संस्थाको सम्पत्ति जफत गर्नसक्ने प्रावधान राखेको छ ।

लेखाको विवरण नपठाए संघीय कानूनबमोजिम पाँच सय रुपैयाँसम्म जरीवाना हुनसक्नेमा प्रदेशले १५ हजार रुपैयाँ जरीवाना गर्ने व्यवस्था गरेको छ । दफा १३(२)(ग) मा प्रदेश सरकारले दिएको निर्देशन पालना नगर्ने संस्थाको दर्ता खारेज हुने व्यवस्था छ । यसबाहेक संघीय ऐनको दफा ११ मा 'नेपाल सरकारले संस्थालाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ र त्यस्तो निर्देशनको पालना गर्नु सम्बन्धित संस्थाको कर्तव्य हुनेछ' भन्ने जस्तै प्रदेश ऐनको दफा २० ले पनि 'प्रदेश सरकारका निर्देशनको पालना गर्नु सम्बन्धित संस्थाको कर्तव्य हुने' व्यवस्था गरेको छ । यस्ता व्यवस्थाले स्वतन्त्र नागरिकहरूका तहबाट संस्थागत रूपमा सरकारका काम कारवाहीमाथि निगरानी गर्न दवाव समूह बनाउने र त्यसमार्फत संगठित रूपमा सक्रिय हुने संभावनालाई समाप्त गरिदिएका छन् । नागरिक समाजका संगठनहरूमा सान्दर्भिक पक्षहरूलाई एक साथ ल्याउने र विभिन्न सरोकारवालाहरूको बीचमा तालमेल हासिल गर्ने तथा साभ्ना लक्ष्य प्राप्त गर्ने क्षमता हुन्छ (भट्ट सन् २००८ : ११८) । तर, वागमती प्रदेशको कानूनले नागरिकका तहबाट सञ्चालन गरिने सबै संस्थाहरूलाई 'सरकारी संस्था सरह सरकारका आदेशपालक हुनुपर्ने बाध्यता सिर्जना गरिदिएको छ । यो नागरिक स्वतन्त्रताको दृष्टिले निकै गम्भीर र आपत्तिजनक विषय हो ।

यस सन्दर्भमा थप सोचनीय विषय के छ भने 'दर्ता भएका संस्थाले तोकिएका कार्य गरे नगरेको सम्बन्धमा अनुगमन तथा मूल्यांकन गरी आवश्यक कारवाही गर्न'का लागि एक जना सम्बन्धित विषयको विशेषज्ञबाहेक सबै सरकारी

कर्मचारी मात्र रहेको एउटा समिति रहने व्यवस्था प्रदेश कानूनको दफा १४ ले गरेको छ । आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालयका सचिवको अध्यक्षतामा रहने सो समितिमा मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालयका कानून हेर्ने सचिवका साथै आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय र सामाजिक विकास मन्त्रालयका सचिव सदस्य रहन्छन् भने आन्तरिक मामिला तथा कानून मन्त्रालयका सम्बन्धित महाशाखाका प्रमुख सदस्य-सचिव रहन्छन् । यसरी नागरिक संस्थाहरूलाई कर्मचारीको नियन्त्रणमा राख्ने प्रपञ्च संघीय शासन व्यवस्थाको प्रतिफलका रूपमा रहेको प्रदेश सभाबाटै हुनु विस्मयकारी छ ।

नेपालमा पञ्चायती व्यवस्थाको पतन र २०४७ सालको संविधान जारी भएपछि नागरिक समाज भन्ने शब्दको व्यापक प्रयोग हुन थालेको हो (दाहाल सन् २००६ : ४) । नागरिकको तहमा देखापरेको खुलापन र सामाजिक आन्दोलनका रूपमा उदाएका समूहहरूको गतिविधिले यसपछि नै व्यापकता पाएका हुन् । ती उभारहरूले सकारात्मक मात्र नभएर नकारात्मक परिणामहरू पनि छोड्दै अघि बढेको कुरामा दुई मत छैन । तैपनि ती उभारहरूलाई नियन्त्रण गर्ने उल्टो बाटोतिर संघीय राजधानीसमेत अटाएको वागमती प्रदेशका विधि निर्माताहरू लाग्नु भने अस्वाभाविक छ । नागरिक संस्थाहरूलाई निरूत्साहित गर्दै तिनलाई कर्मचारीहरूले नियन्त्रित गर्ने कानून निर्माण गरेकोमा तत्काल प्रश्न गर्न ढिलाई गर्नुहुँदैन ।

प्रशासनमार्फत सुशासन : मिडियाको नियन्त्रण

“जब ऐन कानून लागू गर्नुपर्ने संस्था, अनुगमन, नियमन गर्नुपर्ने निकाय, पारदर्शिता र उत्तरदायी पद्धतिको प्रवर्द्धन गर्नुपर्ने राजकीय संयन्त्र र न्याय सम्पादन गर्ने प्रणालीहरू नै आफ्नो सदाचारिताको प्रत्याभूति दिन सक्षम देखिँदैनन् भने यी पद्धति, प्रणालीले दिलो चाँडो प्रभावकारी काम गर्नेछन् भन्ने विश्वास गर्न गाह्रो हुने रहेछ”, (पाण्डे २०७७ : ३००) भन्ने नागरिक समाजका अगुवा डा. देवेन्द्रराज पाण्डेको जीवन भोगाइको अनुभव छ । भ्रष्टाचारविरोधी अन्तर्राष्ट्रिय संस्था ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनलको अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय गतिविधिमा सामेल भएका डा. पाण्डेको भोगाइका आधारमा हेर्ने हो भने कानून बनाएर मात्र हुँदैन, कानून लागू गर्नुपर्ने प्रणाली नै सदाचारी हुनुपर्छ ।

प्रणालीलाई नै सदाचारी बनाउने उद्देश्य राखेर नेपालमा गणतन्त्रको बहालीपछि एउटा ऐन आयो- सुशासन (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन, २०६४ । मुलुकको सार्वजनिक प्रशासनलाई जनमुखी, जवाफदेही, पारदर्शी,

समावेशी तथा जनसहभागितामूलक बनाई त्यसको प्रतिफल सर्वसाधारणलाई उपलब्ध गराउने र प्रशासन यन्त्रलाई सेवाप्रदायक संयन्त्र र सहजकर्ताको रूपमा रूपान्तरण गरी मुलुकमा सुशासनको प्रत्याभूति दिने रहेको सो ऐन २०७२ र २०७५ सालमा संशोधन पनि भयो । त्यसको दुई वर्षपछि २०७७ सालमा वागमती प्रदेश सभाले पनि ट्याक्कै उही भाका र भाँतीको कानून बनायो- प्रदेश सुशासन ऐन, २०७७ । दुवै ऐनको दफा २० मा सार्वजनिक चासोको विषय कार्यान्वयन गर्दा सरोकारवाला तथा नागरिक समाजसँग परामर्श गर्न सकिने व्यवस्था छ । सोही दफाको उपदफा (३) मा स्पष्टीकरण खण्ड थपेर सार्वजनिक चासोको विषयलाई पनि परिभाषित गरिएको छ ।

सार्वजनिक प्रशासन भनेकै मूलतः सार्वजनिक चासोका विभिन्न विषयलाई कानूनबमोजिम चुस्त, दुरुस्तरूपमा सम्पन्न गर्ने संयन्त्र हो । सार्वजनिक प्रशासन भनेको कानूनी शक्तिको प्रयोग गर्ने वा सार्वजनिक अधिकारको अभ्यास गर्ने निकाय पनि हो । यो कानूनको विस्तृत र सिलसिलावद्ध प्रयोग हो र प्रशासनको काम नै कानूनको प्रयोग गर्नु हो । यस्तो निकायले सार्वजनिक चासोको विषय कार्यान्वयन गर्दा चाहिँ नागरिक समाजसँग परामर्श गर्ने भन्नुको अर्थ निर्णय गर्ने कुरामा अग्रसरता नदेखाउनु र पन्छिनु भन्ने नै हुन्छ । तर, सार्वजनिक परामर्श भनिसकेपछि लोकतान्त्रिक लोकप्रिय शब्दावली भएकाले त्यस्तो परामर्श नगर भन्न पनि मिल्दैन । त्यसो गर्दा जिम्मेवारीबाट पन्छिएको देखिएला भनेर हुनुपर्छ, लगत्तैको दफा २१ मा आफ्नो जिम्मेवारी पन्छाउन नहुने भन्ने व्यवस्था राखिएको छ । लोकप्रियताकै लागि कुनै परियोजना वा आयोजना जनताको प्रत्यक्ष सहभागिता वा स्वामित्वमा सञ्चालन हुने व्यवस्था मिलाउन सक्ने व्यवस्था दुवै ऐनमा गरिएको छ ।

संघीय ऐनको दफा ४५ मा निर्देशिका वा दिग्दर्शन बनाउनसक्ने व्यवस्था रहेको छ । सोही बमोजिम सरकारले सरकारी कार्यालयको काम कारवाहीलाई छिटो, छरितो र मितव्ययी रूपमा सञ्चालन गर्न वा कार्यसम्पादन गर्न आवश्यक निर्देशिका वा दिग्दर्शन बनाई लागू गर्न सक्छ । प्रदेश ऐनको पनि दफा ४६ मा प्रदेश सरकारले निर्देशिका, कार्यविधि वा दिग्दर्शन बनाउनसक्ने व्यवस्था छ । यो ऐनका सन्दर्भमा स्मरणीय कुरा के छ भने यही दफाको प्रयोग गरेर संघीय सरकारले अनलाइन सञ्चारमाध्यमको दर्ता, नवीकरण र सञ्चालनलाई व्यवस्थित गर्न आवश्यक भएको भन्दै अनलाइन सञ्चारमाध्यम सञ्चालन निर्देशिका, २०७३ जारी गरेको हो । सञ्चार जगतसँग कुनै साइनो नै नजोडिएको यस ऐनका आधारमा निर्देशिका जारी गरिएपछि मिडिया जगतले व्यापक विरोध गरे पनि सरकारले सो निर्देशिका फिर्ता गरेन, लादेरै छोड्यो । यो अवस्थामा प्रदेश सरकारले पनि यही ऐन टेकेर सञ्चारजगतमाथि हैकम जमाउने बाटो

नसमात्ला भन्न सकिन्छ ।

प्रशासन यन्त्रलाई सेवाप्रदायक संयन्त्र र सहजकर्ताको रूपमा रूपान्तरण गरी मुलुकमा सुशासन दिने उद्देश्य राखेको ऐनबाट मिडियामाथि निर्देशिका जारी गरिन्छ भने त्यसको अर्थ हुन्छ- प्रशासनतन्त्रको नजरमा अनलाइन सञ्चारमाध्यम सुशासनका बाधक देखिए, तिनलाई तह लगाउनुपर्ने खाँचो महसूस भयो । यसबाट शासक र प्रशासकहरू जनउत्तरदायी भएनन् भने उनीहरूले प्रश्न गर्ने दुनियाँको आँखा, मुख र कान बन्द गरेर सुशासन गरेको दावीमा रमाउँछन् भन्ने पुष्टि हुन्छ । २०१७ सालमा अधिकृतको जागीरबाट सरकारी सेवामा प्रवेश गरेर त्यसको १८ वर्षमै जनमत संग्रहका बेला अर्थ सचिवबाट राजीनामा दिएका र हाल स्वतन्त्र नागरिक गतिविधिमा संलग्न अर्थशास्त्री डा. पाण्डेको अनुभवमा आधारित यो निष्कर्ष सुशासन कायम गर्ने सन्दर्भमा विधिनिर्माता र कार्यान्वयनकर्ताहरूका लागि अवश्य पनि मननीय हुने छ, "भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा चासो राख्नेहरूले ऐन, कानून, पद्धति आदिमा मात्र ध्यान केन्द्रित गरेर नपुग्ने रहेछ । सम्बन्धित संस्थाहरूलाई सक्षम, सबल, निष्ठावान र जनउत्तरदायी कसरी बनाउने भन्ने कुरा नै लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा अहम् हुने रहेछ" (पाण्डे २०७७ : ३००) । अर्थात्, शासक-प्रशासकहरूको नियत खोटो भयो भने आमसञ्चारको हक र नागरिकको स्वतन्त्रताविरुद्ध जुनसुकै कानून जुनसुकै रूपमा पनि दुरुपयोग हुनसक्छ भन्नेतर्फ सतर्क भइरहनु रहेछ ।

स्थानीय सरकार : सिंहदरबारकै अनुहार

नेपालमा स्थानीय सरकार किन आवश्यक पन्थो ? यसको जवाफका लागि कुनै विज्ञको राय वा विद्वानको मत खोजिरहनु आवश्यक छैन । नेपालको कानूनले नै स्पष्ट कारण बताइदिएको छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ अनुसार नेपालमा स्थानीय सरकार आवश्यक पर्नुका तीन वटा कारण छन्- १) नेपालको संविधानबमोजिम स्थानीय तहको अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न तथा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयलाई प्रवर्द्धन गर्दै जनसहभागिता, उत्तरदायित्व, पारदर्शिता सुनिश्चित गरी सुलभ र गुणस्तरीय सेवा प्रवाह गर्नु, २) लोकतन्त्रका लाभहरूको समानुपातिक, समावेशी र न्यायोचित वितरण गरी कानूनी राज्य र दिगो विकासको अवधारणा अनुस्यू समाजवाद उन्मुख सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक शासन प्रणालीलाई स्थानीय तहदेखि नै सुदृढीकरण गर्नु, र ३) स्थानीय नेतृत्वको

विकास गर्दै स्थानीय शासन पद्धतिलाई सुदृढ गरी स्थानीय तहमा विधायिकी, कार्यकारिणी र न्यायिक अभ्यासलाई संस्थागत गर्नु । यसैअनुरूप वागमती प्रदेशका विभिन्न स्थानीय तहबाट विभिन्न किसिमका कानूनहरू जारी भएका छन् ।

स्थानीय एफएम : स्वतन्त्र रेडियोमाथि स्थानीय हैकम

संघीय संसदले नै २०७४ साल असोज २९ गते बनाएको स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ११ को उपदफा (२) (ग) (१) ले १०० वाटसम्मको एफएम रेडियो सञ्चालन गर्ने अनुमति, नवीकरण, नियमन र खारेजीको अधिकार तथा उपदफा (४) (क) (६) ले स्थानीय तहका पत्रपत्रिकाको दर्ता, अभिलेख र नियमनको अख्तियार स्थानीय तहलाई दिएको छ । सोही उपदफाको खण्ड (ठ) ले संघ, संस्था दर्ता तथा नवीकरणसम्बन्धी अधिकार स्थानीय तहलाई दिएको छ । दफा ११ को उपदफा (५) को खण्ड (ख) ले संघीय तथा प्रदेश कानूनको अधीनमा रही स्थानीय क्षेत्रभित्र इन्टरनेट सेवा, टेलिसेन्टर, केबुल तथा तारविहीन टेलिभिजन प्रसारणको अनुमति, नवीकरण र नियमनका साथै स्थानीय क्षेत्रमा सूचना प्रविधिको विकास र प्रवर्द्धन गर्ने अधिकार पनि पालिकाहरूलाई प्रदान गरेको छ ।

राष्ट्रिय प्रसारण ऐन, २०४९ को पनि २०७५ फागुन १९ गते संशोधन भएपछि रेडियो र टीभीको लाइसेन्स दिने अधिकार प्रदेश र स्थानीय तहमा हस्तान्तरण हुने व्यवस्था भयो । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ को दफा ११ को उपदफा (२) (ग) अनुसार १०० वाटसम्मको एफएम रेडियो सञ्चालन गर्ने अनुमति, नवीकरण, नियमन र खारेजीको अधिकार स्थानीय तहको हुने व्यवस्था भइसकेकै थियो । राष्ट्रिय प्रसारण ऐन, २०४९ मा थप गरिएको दफा ३ (क) ले एफएम रेडियो सञ्चालनको इजाजत, नवीकरण र नियमनसम्बन्धी कार्यलाई स्पष्ट पाउँदै १०० वाटसम्मका रेडियोको हकमा स्थानीय तह र सोभन्दा माथि १००० वाटसम्मका एफएम रेडियोको हकमा प्रदेशले बनाएको कानूनबमोजिम हुने व्यवस्था गरिदियो ।¹¹ यसै आधारमा

11 नयाँ संविधानबमोजिम संघीयता कार्यान्वयन तथा प्रशासन पुनःसंरचनाको लागि आवश्यक नीतिगत, कानूनी, संरचनागत, जनशक्ति व्यवस्थापन, वित्तीय तथा प्रणालीगत अन्तरसम्बन्धको व्यवस्था गर्ने सन्दर्भमा प्रधानमन्त्रीको अध्यक्षतामा संघीयता कार्यान्वयन तथा प्रशासन पुनःसंरचना निर्देशक समिति र नेपाल सरकारका मुख्य सचिव डा. सोमलाल सुवेदीको संयोजकत्वमा संघीयता कार्यान्वयन तथा प्रशासन पुनःसंरचना समन्वय समिति गठन गरिएका थिए । निर्देशक समितिको २०७३ भदौ २९ गतेको निर्णयअनुसार समन्वय समितिले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहको संगठन संरचनाको खाका तयार गर्ने उद्देश्यको लागि संविधानमा उल्लेखित कार्यहरूको विस्तृतीकरण गरी प्रतिवेदन पेश गरेको थियो । सोही प्रतिवेदनमा उल्लेख भएअनुसार १०० वाटसम्मका एफएम रेडियो स्थानीय तहको, त्यसदेखि बढी १००० वाटसम्मका रेडियो प्रदेश सरकार र त्यसभन्दा बढी क्षमताका रेडियो संघीय सरकारको कार्यक्षेत्रभित्र पारिएका थिए ।

प्रदेश र स्थानीय तहले कानून बनाउने र त्यस्तो अधिकारको हस्तान्तरण लिने क्रम शुरु भयो । प्रदेशका हकमा भने कानून बनाएर त्यस्तो अधिकार लिने पहिलो प्रदेश वागमती नै हुन पुग्यो र सञ्चार रजिष्ट्रारको कार्यालयमार्फत यस्तो काम गर्न थाल्यो ।¹² त्यस्तो अधिकार लिने रेडियो फ्रिक्वेन्सीको बाँडफाँटका लागि भने सम्बन्धित प्रदेश र स्थानीय तहले संघीय सरकारको मन्त्रालयसमक्ष माग गर्नुपर्ने गरी कानूनी व्यवस्था गरियो ।

यिनै अधिकारक्षेत्रभित्र रही नेपालका ७५३ वटा स्थानीय तहहरूमध्ये सबै प्रदेशका गरी १६८ वटा स्थानीय तहले मिडियासम्बन्धी विभिन्न कानून बनाएका छन् भने संघसंस्थासम्बन्धी कानून ८८ वटाले बनाएका छन् ।¹³ वागमती प्रदेशमा मात्रै २९ वटा स्थानीय तहले मिडियासम्बन्धी र २२ वटाले संघसंस्थासम्बन्धी कानून बनाएका छन् । संघीय सरकारले केही नमूना कानूनहरू बनाएर पठाएँसँगै स्थानीय तहहरूले भटाभट सोही नमूनाको आधारमा नयाँ कानूनहरू बनाउने क्रम चल्यो । संघीय सरकारले पठाएको त्यस्तै एक नमूना कानूनको उदाहरण हो- एफएम रेडियो (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) कार्यविधि, २०७४ ।

अधिकांश स्थानीय तहहरूले त्यही शीर्षकमा कानून बनाएर जारी गरेका छन् भने कतिपयले चाहिँ कानूनको नाम फेरेका छन् (सेन्टर फर मिडिया रिसर्च - नेपाल र पाल्पा विकास केन्द्र २०७६ : ५; बश्याल र कौशल २०७८ : ९) । काठमाडौँको दक्षिणकाली नगरपालिका, सिन्धुपाल्चोकको चौतारा साँगाचोकगढी नगरपालिका, काभ्रेको धुलिखेल नगरपालिका, सिन्धुलीको मरिण गाउँपालिका, दोलखाको गौरीशंकर गाउँपालिका र नुवाकोटको ककनी गाउँपालिकाले एफएम रेडियो (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) कार्यविधि नाम दिएर यस किसिमको कानून बनाएको देखिन्छ । मकवानपुरको मकवानपुरगढी गाउँपालिका, चितवनको ठोरी गाउँपालिका, धादिङ्को गजुरी र रसुवाको गोसाइँकुण्ड गाउँपालिकाले एफएम रेडियो (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) ऐन भनेर लागू गरेका छन् । यी उदाहरणस्वरूप आकस्मिक नमूना छनोटका आधारमा अध्ययन गरिएका केही स्थानीय तह मात्र हुन् । यसले स्थानीय तहले कानून बनाउने प्रक्रियाको प्रवृत्तिलाई प्रतिनिधित्व गर्छ ।

यीभन्दा भिन्न रहँदै ललितपुरको कोन्ज्योसोम गाउँपालिकाले भने स्थानीय सेवाको व्यवस्थापनमा सूचना तथा सञ्चार प्रविधि र संयन्त्र/प्रणालीहरूको उपयोग, प्रवर्द्धन र नियमन गर्न सूचना तथा सञ्चार प्रविधिको प्रयोगसम्बन्धी कार्यविधि,

२०७७ जारी गरेको छ । सो कार्यविधिमा भने सूचना प्रवाह र नागरिक आवाजको प्रस्फुटनमा दुष्प्रभाव पार्ने व्यवस्था देखिँदैन । बरु, सूचना प्रवाहमा प्रविधिको प्रयोगलाई बढावा नै दिएको पाइन्छ ।

तालिका ६ : स्थानीय एफएमसम्बन्धी कानूनमा भएका केही आपतिजनक प्रावधान

दफा	प्रावधान
१०. प्रसारणमा रोक लगाउन सकिने	गाउँपालिका/नगरपालिकाले कुनै एफएम रेडियो प्रसारणस्थलको निरीक्षण गर्दा वा त्यस्तो एफएम रेडियोको कुनै प्रसारण सम्बन्धमा परेको उजुरीको छानबिन गर्दा देहायबमोजिम भएको देखिएमा बढीमा ३ महिनाका लागि त्यस्तो एफएम रेडियोको कुनै कार्यक्रम वा सम्पूर्ण कार्यक्रमको प्रसारणमा रोक लगाउन सक्नेछ : (क) निरीक्षण तथा छानबिन गर्दा शर्तबमोजिम कार्यक्रम प्रसारण नगरेको र त्यसरी मौका दिँदा पनि शर्तबमोजिम काम नगरेको भन्ने पुनः गरिएको निरीक्षण तथा छानबिनबाट देखिएमा, (ख) समितिले कसैले कार्यविधिबमोजिम इजाजतपत्र नलिई अनधिकृतस्वरूपमा कुनै कार्यक्रम प्रसारण गरेको देखिएमा त्यस्तो एफएम रेडियो तत्काल बन्द गर्न निर्देशन गर्न सक्नेछ । तर बन्द गर्नुअगाडि सफाइको मौका दिनुपर्नेछ ।
१६(ज). प्रसारण गर्न नहुने	संविधान तथा प्रचलित कानूनको सीमाभित्र रही गाउँ/नगर सभाले प्रसारण गर्न नहुने भनी तोकिदिएका सामग्रीहरू
२१. नियमन गर्नसक्ने	उपदफा (२) निरीक्षण तथा छानबिन गर्दा शर्त बमोजिम कार्यक्रम प्रसारण नगरेको र मौका दिँदा पनि शर्त बमोजिम काम नगरेको भन्ने पुनः गरिएको निरीक्षण तथा छानबिनबाट देखिएमा वा ऐन बमोजिम इजाजतपत्र नलिई अनधिकृत रूपमा कुनै कार्यक्रम प्रसारण गरेको देखिएमा त्यस्तो एफ.एम रेडियो तत्काल बन्द गर्न सक्ने तर बन्द गर्नु अगाडि सफाइको मौका दिनुपर्ने ।

एफएम रेडियोसम्बन्धी नमूना कानूनमा उल्लिखित कतिपय विषय नै संविधानको व्यवस्थाविरुद्ध, भाषिकरूपमा त्रुटिपूर्ण

12 वागमती प्रदेशमा २०७५ पुस ११ गते नै प्रदेश सञ्चारमाध्यम व्यवस्थापन ऐन जारी भइसकेको थियो ।

13 <https://nepalpolicy.org/visualization/chart/>; accessed September 22, 2021.

र अस्पष्ट पाइएको छ भने सो नमूनालाई स्थानीय तहहरूले मूलतः हुबहु नै अनुसरण गरेको पाइएको छ ।¹⁴ फलतः स्थानीय कानूनहरूमा पनि समस्या देखिन पुगेको छ । उदाहरणका लागि, नमूना कानूनको दफा १० मा प्रसारणमा रोक लगाउन सकिने शीर्षकअन्तर्गत दुई अवस्थामा रेडियोको कुनै कार्यक्रम वा सम्पूर्ण कार्यक्रमको प्रसारणमा रोक लगाउन सकिने व्यवस्था थियो । त्यसअनुसार, गाउँ वा नगरपालिकाले कुनै एफएम रेडियो प्रसारणस्थलको निरीक्षण गर्दा वा त्यस्तो एफएम रेडियोको कुनै प्रसारण सम्बन्धमा परेको उजुरीको छानबिन गर्दा देहायबमोजिम भएको देखिएमा बढीमा तीन महिनाका लागि त्यस्तो एफएम रेडियोको कुनै कार्यक्रम वा सम्पूर्ण कार्यक्रमको प्रसारणमा रोक लगाउन सक्नेछ : (क) निरीक्षण तथा छानबिन गर्दा शर्तबमोजिम कार्यक्रम प्रसारण नगरेको र त्यसरी मौका दिँदा पनि शर्तबमोजिम काम नगरेको भन्ने पुनः गरिएको निरीक्षण तथा छानबिनबाट देखिएमा, (ख) समितिले कसैले कार्यविधिबमोजिम इजाजतपत्र नलिई अनधिकृतस्वरूपमा कुनै कार्यक्रम प्रसारण गरेको देखिएमा त्यस्तो एफएम रेडियो तत्काल बन्द गर्ने शब्द हटाउन सुभाव प्राप्त निर्देशन गर्न सक्नेछ । तर बन्द गर्नुअगाडि सफाइको मौका दिनुपर्नेछ ।

यो प्रावधान काठमाडौंको दक्षिणकाली नगरपालिका, धादिङ्गको गजुरी गाउँपालिकालगायत अधिकांशले हुबहु पारित गरेका छन् । जबकि (क) मा रहेको 'शर्तबमोजिम कार्यक्रम प्रसारण नगरेको' आधारमा प्रसारणमै रोक लगाउने कार्य संविधान विपरित हो । यसैगरी (ख) को व्यवस्था हेर्दा 'इजाजतपत्र नलिई' कुनै कार्यक्रम प्रसारण गरे पनि त्यो अनधिकृत हुन गई एफएम रेडियो नै तत्काल बन्द गर्ने अवस्था आउने देखिन्छ ।

इजाजतपत्र लिएर रेडियो सञ्चालन गरिसकेपछि कार्यक्रमका लागि समेत इजाजतपत्र लिने कानूनी व्यवस्था गलत छ, संविधानविपरित छ ।¹⁵ यसले संविधानको धारा १९ (१) ले निषेध गरेको 'पूर्वप्रतिबन्ध' को अवस्थासमेत सिर्जना गरिदिएको छ । यसैगरी दफा १६ को खण्ड (ज) मा प्रसारण गर्न नहुने शीर्षकअन्तर्गत गाउँ/नगरसभाले प्रसारण गर्न नहुने भनी तोकिएको सामग्रीहरू पनि प्रसारण गर्न नपाइने प्रावधान राखिएको छ । यसले पनि स्वतन्त्र

14 नमूना कानूनमा रहेको भाषागत त्रुटिका बारेमा प्रदेश ५ को सन्दर्भमा गरिएको एक अध्ययनबाट विस्तृत जानकारी पाउन सकिन्छ । त्यसका लागि हेर्नुहोस्- (सेन्टर फर मिडिया रिसर्च - नेपाल र पाल्पा विकास केन्द्र २०७६) ।

15 नेपालको संविधानको धारा १९(२) मा "कुनै श्रव्य, श्रव्य/दृश्य वा विद्युतीय उपकरणको माध्यम वा छापाखानाबाट कुनै समाचार, लेख, सम्पादकीय, रचना, सूचना वा अन्य कुनै सामग्री मुद्रण वा प्रकाशन, प्रसारण गरे वा छापेबापत त्यस्तो सामग्री प्रकाशन, प्रसारण गर्ने वा छाप्ने रेडियो, टेलिभिजन, अनलाइन वा अन्य कुनै किसिमको डिजिटल वा विद्युतीय उपकरण, छापा वा अन्य सञ्चार माध्यमलाई बन्द, जफत वा दर्ता खारेज वा त्यस्तो सामग्री जफत गरिने छैन" भन्ने व्यवस्था छ ।

प्रेसलाई कुण्ठित गर्न सक्ने स्पष्ट खतरा देखिन्छ । विभिन्न पालिकाहरूले पारित गरेको एफएम रेडियो सम्बन्धी ऐन वा कार्यविधिका दफा २१ (२) मा पनि 'एफएम रेडियो तत्काल बन्द गर्न सक्ने' व्यवस्था राखिएको छ । यसका साथै दफा ७ मार्फत एफएम रेडियोलाई इजाजतपत्र दिने, दफा १२ अनुसार अनुगमन गर्ने र दफा २२ अनुसार दण्ड जरिवाना तोक्ने सबै काम स्थानीय तह आफैँले गर्ने कानूनी व्यवस्था शक्ति सन्तुलन तथा पृथकीकरणको सिद्धान्त विपरितसमेत हुन गएको छ ।

संघीय सरकारले नमूना कानूनको दफा २२ (१) मा कानून विपरित काम गर्नेलाई आर्थिक जरिवाना हुने व्यवस्था गरेको भएपनि जरिवानाको रकम भने सम्बन्धित स्थानीय तहले नै तोक्ने गरी छोडिएको थियो । यस्तो रकम स्थानीय तहले फरक-फरक तोकेको र त्यस्तो रकममा ठूलो अन्तर रहेको पाइएको छ । उदाहरणका लागि- मकवानपुरगढीले एक हजार रुपैयाँसम्म, चौतारा साँगाचोकगढी र मरिणले ५ हजार रुपैयाँसम्म, गोसाइँकुण्ड र गजुरीले २५ हजार रुपैयाँसम्म, ककनी र गौरीशंकरले ५० हजार र ठोरीले एक लाख रुपैयाँसम्म । तर, कतिपय स्थानीय तहले भने जरिवानाको रकम उल्लेख नगरी सो स्थान खाली नै छोडिदिएका पनि छन् । दक्षिणकाली त्यसरी रकम उल्लेख नगरी सो स्थान खाली नै राख्ने पालिकामध्येमा पर्दछ ।

नेपालमा स्वतन्त्र रेडियोहरूले अहिले उपभोग गरिरहेको हक संघीय व्यवस्था बहाल भएपछि प्राप्त भएको होइन । बरु, संविधान निर्माण हुनुभन्दा अघि नै राजा ज्ञानेन्द्रको प्रत्यक्ष शासनले गरेको दमनविरुद्ध प्रेस तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका पक्षमा स्वतन्त्र रेडियोहरूले संगठित रूपमा स्टुडियो, सडक र अदालत गरी तीन वटा मोर्चाबाट प्रतिरोध गरेर प्राप्त गरेको हक थियो ।¹⁶ स्वतन्त्रताका लागि संघर्ष गरेर प्राप्त गरेको त्यो अधिकारको प्रयोग नेपालमा लोकतन्त्र र संघीयता बहालीको आन्दोलनमा पनि स्वाभाविक रूपमा भएको स्मरणीय छ । तर, सो यथार्थलाई नजरअन्दाज र अवमूल्यन गर्दै जानी नजानी अहिले आएर स्थानीय तहहरूले स्थानीय स्वतन्त्र रेडियोहरूको गला समाल्ने गरी हैकम कायम गर्दै कानून बनाएको पाइएको छ । यस्तो गलत कामलाई सच्याउँदै उनीहरूले नागरिकको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र सञ्चारको हकलाई अकुण्ठित रहन दिनुपर्छ । अन्यथा त्यस्तो कानून पारित गर्ने स्थानीय तहहरूले पनि स्वतन्त्र सञ्चार जगत र नागरिक समाजको तर्फबाट प्रतिरोधको सामना गर्नुपर्ने निश्चित छ जुन भर्खर स्थानीय सरकारको अभ्यास गर्न थालेका पालिकाहरूको लागि अनावश्यक भार सावित हुन जाने छ ।

16 यससम्बन्धी विस्तृत जानकारीका लागि हेर्नुहोस्- (डुङ्गेल २०६४) ।

स्थानीय संघसंस्था : आलोचनात्मक चेतको प्रवर्द्धन आवश्यक

संघमा रहेको संस्था दर्ता ऐन, २०३४ र प्रदेशको प्रदेश संस्था दर्ता ऐन, २०७५ जस्तै स्थानीय तहहरूले पनि नेपालको संविधान र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, २०७४ ले दिएको अधिकार प्रयोग गरी स्थानीय गैरसरकारी संघसंस्थाहरूसँग सहकार्य गर्ने गरी विभिन्न कानून बनाएका छन् । ती कानूनको नाम भने उनीहरूले आ-आफ्नै किसिमले राखेका छन् । कसैले ऐन भनेका छन् भने कसैले कार्यविधि र कसैले निर्देशिका । जस्तै: काठमाडौंको कीर्तिपुर नगरपालिकाले 'कीर्तिपुरको संस्था दर्ता कार्यविधि' भनेको छ भने छिमेकी चन्द्रागिरी र सिन्धुपाल्चोकको मेलम्ची नगरपालिकाले 'संस्था दर्ता ऐन' नै भनेका छन् । मकवानपुरगढीले भने मकवानपुरगढी गाउँपालिका प्रशासकीय कार्यविधि नियमित गर्ने ऐन, २०७४ को दफा ४ बमोजिम 'गैरसरकारी संस्था समन्वयसम्बन्धी निर्देशिका, २०७५' नाम दिएर कानून जारी गरेको छ ।

काठमाडौंको चन्द्रागिरी नगरपालिकाको संस्था दर्ता ऐनलाई हेर्दा यो संघीय सरकारको संस्था दर्ता ऐन, २०३४ कै प्रतिलिपि जस्तो देखिन्छ । त्यसैले संघीय ऐनको हकमा गरिएको टिप्पणी नै यो ऐनको हकमा पनि लागू हुन्छन् । संस्था दर्ताको हकमा संघीय ऐनको दफा ४(२) र प्रदेश ऐनको दफा ५(३) मा जस्तै तजबिजी अधिकार स्थानीय तहमा पनि प्रयोग गर्न खोजिएको छ । यस सन्दर्भमा चन्द्रगिरीले संघीय र मेलम्चीले प्रादेशिक कानूनको ढाँचा प्रयोग गरेका छन् । मेलम्ची नगरपालिकाको ऐनको दफा ५(३) र चन्द्रगिरीको दफा ४(३) ले 'संस्था दर्ता अधिकारीले आवश्यक छानविन गरी संस्था दर्ता गर्न उचित ठानेमा दर्ता गरी दर्ताको प्रमाणपत्र दिनेछ' भन्ने प्रावधान राखेका छन्, जुन तजबिजी छ । कीर्तिपुरको कार्यविधिमा पनि यो तजबिजी व्यवस्था कायम छ ।

मकवानपुरगढीको निर्देशिकाको परिच्छेद ३ मा 'कार्यक्रम संचालन गर्दा स्थानीय तहसँग स्वीकृत तथा समन्वय' को व्यवस्था गरिएको छ । त्यसअनुसार, सो निर्देशिकाअन्तर्गत सूचीकृत भएका र हुन चाहने संस्थाहरूले आफूले काम गर्ने कार्यक्षेत्रभित्रको गाउँपालिकाबाट कार्यक्रमको प्रकृति हेरी गाउँसभामा पेश गर्ने वा समन्वय वा जानकारी गराई काम गर्नुपर्नेछ । निर्देशिकाअनुसार, एक वर्षभन्दा छोटो अवधिका कार्यक्रम सञ्चालन गर्दा स्थानीय तहलाई जानकारी गराउने र कार्यक्रम सम्पन्न भएपश्चात् स्थानीय तहलाई प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने छ । एक वर्षभन्दा लामो एवं बहुवर्षीय भौतिक निर्माणका परियोजना वा कुनै कार्यक्रम संचालन गर्नुपरेमा भने स्थानीय तहसँग स्वीकृति नै लिएर काम गर्नुपर्ने छ । गैससहरूले संचालन गर्ने एक वर्षभन्दा लामो वा बहुवर्षीय

परियोजना वा कार्यक्रमलाई स्थानीय योजना तर्जुमाको प्रक्रियामार्फत गाउँपालिकाको एकीकृत वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेटमा समावेश हुने गरी पेश गर्नुपर्ने र नगरसभामा स्वीकृत गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

तालिका ७ : संघसंस्था दर्ता कानून

नाममा विविधता	कानूनको नाम कतै ऐन, कतै निर्देशिका त कतै कार्यविधि ।	विषयविवरण
समावेशीता	संघभन्दा प्रदेश समावेशी, स्थानीय तहमा कतै संघीय नक्कल, कतै प्रदेशको अक्कल	
दर्ताको व्यवस्था	कर्मचारीलाई तजबिजी अधिकार ।	
सरकारी निर्देशन	सरकारी निर्देशन पालना नगरे कारवाही हुने व्यवस्थाले स्वतन्त्र नागरिकहरूले वैधानिक संस्था बनाएर समाज सेवा तथा सरकारको खबरदारी गर्ने अधिकारमा अड्चन ।	
राजधानी महानगर	संस्था दर्ता गर्ने प्रक्रियामा संघ र प्रदेशभन्दा मुलुककै राजधानी महानगर काठमाडौं भन्नु कडा । पुलिस रिपोर्ट नभए दर्ता नै नहुने व्यवस्था ।	

गाउँसभा सम्पन्न भएपछि गैससहरूको कार्यक्रम बजेट स्वीकृत गर्नुपर्ने भएमा गाउँ कार्यपालिकाबाट स्वीकृत गराउने र अर्को आर्थिक वर्षको गाउँसभाबाट अनुमोदन गराउन सकिने व्यवस्था छ । यसरी गैससको कार्यक्रमलाई गाउँपालिकाको कार्यक्रमभित्रै पार्दा ती संस्थाले गर्ने गतिविधि एकीकृत रूपमा हुने भएपनि नागरिक स्वतन्त्रताको कोणबाट हेर्दा स्थानीय तहकै कार्यक्रम जस्तो देखिने र स्थानीय सरकारका गलत क्रियाकलापप्रति पनि आलोचक हुन नसक्ने स्थिति आउनसक्ने देखिन्छ । यद्यपि गैससहरूसँग समन्वय र साभेदारी प्रवर्द्धन गर्न गैसस महासंघको प्रतिनिधिसमेत रहेको गाउँपालिकास्तरीय गैसस समन्वय समितिको व्यवस्था पनि गरिएको छ । सो निर्देशिकामा हरेक गैससले गाउँपालिकासमक्ष चौमासिक प्रतिवेदनका साथै आर्थिक वर्ष समाप्त भएपछिको चार महिनाभित्र वार्षिक लेखापरीक्षणसहितको वार्षिक प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ ।

सो निर्देशिकामा सार्वजनिक लेखा परीक्षण, गैससमा गाउँपालिकाका पदाधिकारी, सदस्य वा कर्मचारीहरू संलग्न हुन नपाउने, गैससले होर्डिङ्ग बोर्ड राखेर आफ्ना

गतिविधिबारे जानकारी दिनुपर्ने, गैससले गाउँपालिकालाई योजना निर्माण प्रक्रियादेखि कार्यान्वयन र अनुगमन तथा मूल्यांकनसम्ममा सघाउनुपर्ने, गाउँपालिका उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा गैसस कार्यक्रम अनुगमन समिति हुने र गैससहस्लाई पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था गरिने जस्ता समन्वयात्मक व्यवस्था पनि छन् । यसबाट गाउँपालिका र गैससबीच हातेमालो हुने भए पनि सरकारी र गैरसरकारी संस्थाका बीच अनावश्यक सम्बन्ध विकास हुन गई स्थानीय नागरिक समाजको आलोचनात्मक चेत बोधो हुनसक्ने खतरा भने देखापर्छ ।

संघीय ऐनको दफा ११ र प्रदेश ऐनको दफा २० ले जस्तै व्यवस्था मेलम्ची र चन्द्रागिरी नगरपालिकाको ऐनले पनि गरेको छ । 'नगरपालिकाले संस्थालाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ र त्यस्तो निर्देशनको पालना गर्नु सम्बन्धित संस्थाको कर्तव्य हुनेछ' भन्ने दफा ११ को व्यवस्था असहज देखिन्छ । यस्तो व्यवस्थाबाट नागरिकहरूको स्वतन्त्र संस्थामाथि सरकारको शासन कायम हुनपुग्छ । मेलम्चीले संस्थाको कार्यसमितिमा कम्तीमा एक तिहाई महिला हुनुपर्ने, समावेशी सिद्धान्त अवलम्बन गर्नुपर्ने तथा अध्यक्ष, सचिव र कोषाध्यक्षमध्ये कम्तीमा एक पदमा महिला हुनुपर्ने व्यवस्था प्रदेश संस्था दर्ता ऐनसँग दुरुस्त मेल खाने गरी ल्याएकोले नयाँ नेपालको समावेशिताको सिद्धान्तसँग मेल खाने खालका देखिन्छन् ।

स्थानीय तहमा सयौंको संख्यामा रहेका संघसंस्थाहरूको प्रकृति, उद्देश्य र कार्यक्षेत्रको दोहोरोपन भएका कारण तिनलाई स्थानीय सरकारले नियमन गर्नु आवश्यक भएपनि त्यही नाममा नागरिक स्पेशलाई खुम्च्याउने उद्देश्य राखेर नागरिक समाजका संघसंस्थाहरूको भूमिकालाई नियन्त्रण गर्ने र सार्वजनिक आलोचना र असहमतिहरूलाई तह लगाउने कार्य भने स्वीकार्य हुन सक्दैन । गलत प्रवृत्तिलाई नियन्त्रण गरी नागरिकका आवाजलाई भने थप प्रस्फुटित गर्ने काम स्थानीय तहबाटै हुन सक्ने मात्र लोकतन्त्र जनस्तरबाटै बलियो हुनसक्छ । त्यसको ठीक विपरित कानून जारी गरेर नागरिक संस्थाहरूलाई नियन्त्रण गर्ने कोशिश भएमा भने स्वतन्त्र नागरिकहरूका तहबाट संस्था सञ्चालन गरेर स्थानीय सरकारका काम कारवाहीमाथि निगरानी गर्दै दवाव समूहका रूपमा क्रियाशील हुने संस्कार नै समाप्त भएर जाने छ । त्यसो भएको खण्डमा लोकतन्त्रमा अपरिहार्य मानिने आलोचनात्मक चेत समाप्त हुन गई हैकमलाई स्वीकार्ने संस्कारको विकास हुने छ । त्यसो भएमा नागरिकका तहबाट सञ्चालन गरिने सबै संस्थाहरू सरकारी संस्थासरह स्थानीय सरकारका आदेशका सेवक हुन पुग्नेछन् । यो नागरिक स्वतन्त्रता र समग्र लोकतन्त्रकै समाप्ति सावित हुने छ । तसर्थ नागरिक जागरणलाई प्रवर्द्धन गर्दै नागरिक संस्थाहरूलाई स्थानीय तहबाटै

प्रोत्साहित गर्नु आवश्यक छ ।

संघीय राजधानीको सन्देश : विज्ञापन र बजार

जसरी वागमती प्रदेश सबै प्रदेशहरूको लागि मार्गदर्शक बन्न सक्छ, त्यसै गरी काठमाडौं महानगरपालिका (कामपा) देशभरिका स्थानीय तहहरूको लागि मार्गदर्शक बन्न सक्छ । यस सन्दर्भमा नेपालको पहिलो महानगरपालिका र संघीय राजधानीका अधिकांश संरचना रहेको काठमाडौं महानगरको कानूनी व्यवस्थाको समीक्षा गर्नु आवश्यक हुन्छ । काठमाडौंले आमसञ्चारसम्बन्धी कुनै कानून बनाएको पाइँदैन । सिभिक स्पेस र मिडियाको हकका सन्दर्भमा कामपाले लागू गरेका दुई वटा कानूनी संयन्त्रहरूको समीक्षा गरिएको छ । पहिलो, काठमाडौं महानगरपालिकाको विज्ञापन बोर्ड तथा प्रचार सामाग्री नियमन गर्ने नीति, २०७० र दोश्रो, काठमाडौं महानगरपालिका संघसंस्था दर्ता तथा नियमनसम्बन्धी ऐन, २०७७ ।

कामपाको विज्ञापन बोर्ड तथा प्रचार सामाग्री नियमन गर्ने नीतिको पृष्ठभूमिलाई नियाल्दा यो २०७० सालदेखि कार्यान्वयनमा आएको देखिन्छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५, विज्ञापन कर निर्देशिका, २०६४ र नगर परिषद्बाट पारित नीतिगत निर्णयको अधिनमा रही आफ्नो क्षेत्रभित्र तोकिए बमोजिमका विज्ञापन बोर्ड तथा सामग्री राख्ने अनुमति दिई कामपाले सो वापत विज्ञापन कर संकलन गर्दै आएको छ । ऐनले विज्ञापन करलाई कामपाको आन्तरिक श्रोतको रूपमा परिभाषित मात्र गरेको छैन, नगरक्षेत्रमा प्रचार प्रसारको लागि राखिने विभिन्न किसिमका परिचय पाटी, बोर्डहरू र प्रचार सामाग्रीको अनुमति दिने र सोवापत कर संकलन गर्न पाउने निकायको रूपमा नगरपालिकाहरूलाई अधिकार पनि दिएको छ । कामपाको आन्तरिक श्रोतमध्ये घरजग्गा कर र व्यवसायिक करपछिको तेश्रो ठूलो करको रूपमा यो रहेको छ । महानगर क्षेत्रका विभिन्न किसिमका होर्डिङ् बोर्ड, साइन बोर्ड, ग्लो साइन बोर्डहरू, कम्पनीको प्रयोजन बोर्डहरू र पोल ब्यानर आदि प्रचार प्रसारका लागि राखिने बोर्ड तथा सामग्रीहरू व्यवस्थित, मर्यादित, सुरक्षित एवं शहरी सौन्दर्ययुक्त हुन नसक्नु आम नागरिक तथा संचारगृहको समेत चासोको विषय हो । तसर्थ प्रचार सामाग्री तथा होर्डिङ् बोर्डलाई आम्दानीको हिसाबले मात्र नहेरी शहरी विकास, सुरक्षा व्यवस्था र वातावरण संरक्षणमा पार्न सक्ने नकारात्मक प्रभावप्रति पनि कामपा सजग र सचेत भई उचित कदम चाल्नु आवश्यक छ ।

महानगरपालिकाले विज्ञापन कर निर्देशिका, २०६४ बमोजिम

महानगरमा राखिने बोर्ड तथा प्रचार सामग्रीहरूको नियमन गरी कर संकलन गर्दै आएको छ । सोही निर्देशिकाको अधिनमा रही तोकिएको मापदण्ड विपरित एवं निषेधित स्थानमा राखिएका बोर्ड तथा सामग्रीहरू हटाउने कार्य पनि गर्दै आएको छ । यसका बाबजूद घरका छत तथा कौशीहरू व्यावसायिक विज्ञापन बोर्डले भरिन थालेपछि कामपाको ध्यान आकृष्ट भएको पाइन्छ । फलतः शहरी सौन्दर्य र सुरक्षामा गम्भीर असर पर्ने गरी अव्यवस्थित ढंगले राखिएका होर्डिङ्ग बोर्डहरू व्यवस्थित गर्ने उद्देश्यले कामपाको १९ औं नगर परिषदले भवन तथा भौतिक संरचनाको छतमा आर्थिक वर्ष २०६९/७० देखि होर्डिङ्ग बोर्ड राख्न नपाउने निर्णय गर्‍यो । यसको कार्यान्वयनको सन्दर्भमा उपयुक्त नीतिको अभाव थियो भने संस्थागत व्यवस्था पनि मिलेको थिएन । त्यसमाथि व्यावसायीहरूको असहमतिसमेत थपिँदा यो नीति कार्यान्वयन हुन सकेन । यही सन्दर्भमा महानगर क्षेत्रमा विज्ञापन बोर्ड तथा प्रचार सामग्रीको नियमन र व्यवस्थापन गर्न कामपाले एक छुट्टै नीतिको आवश्यकता महसूस गरी विज्ञापन बोर्ड तथा प्रचार सामग्री नियमन नीति, २०७० लागू गरेको हो ।

यो नीतिको मूल उद्देश्य भने 'अनुमति नलिई कुनै पनि प्रकारका विज्ञापनयुक्त, प्रचारात्मक, सूचना वा सन्देशमूलक बोर्ड, परिचय पाटी तथा सामग्रीहरू राख्न नपाउने व्यवस्था गर्ने' रहेको देखिन्छ । यो नीतिले मूलतः व्यावसायिक विज्ञापनलाई बढी लक्षित गरेको देखिन्छ । वैकल्पिक मिडियाको रूपमा रहेको यो माध्यममा सरकारी सूचना तथा सचेतनासम्बन्धी सामग्रीहरू राख्न परेमा भने विज्ञापन कर छुट दिने व्यवस्था ४(ब) मा गरिएको देखिन्छ । यसका लागि नीतिमा नै कार्ययोजना समेत समेटेर लागू गरिएको देखिन्छ । तर, विभिन्न प्रकारका विज्ञापनदेखि तिनलाई बोर्डमा राख्नेसम्मका विषयमा विस्तृत रूपमा यस नीतिमा उल्लेख भए पनि आमसूचना कार्यान्वयनको तहमा हेर्दा भने त्यति प्रभावकारी देखिँदैन । जारी भएको ६ महिनाभित्र यसबमोजिमको मापदण्डभित्र कायम गर्नुपर्ने भनी उल्लेख गरिएको नीतिलाई कार्यान्वयनका तहमा प्रभावकारी बनाउनु जरूरी छ भने आठ वर्ष पुरानो नीतिलाई अद्यावधिक गर्नु त्योभन्दा टड्कारो आवश्यकता देखिएको छ ।

यहाँ समीक्षा गरिएको कामपाको अर्को कानून हो- काठमाडौं महानगरपालिका संघसंस्था दर्ता तथा नियमनसम्बन्धी ऐन, २०७७ । अरु कतिपय स्थानीय तहले जस्तै कामपाले पनि संघसंस्था दर्ता तथा नियमनसम्बन्धी ऐन लागू गरेको छ । कामपाको संस्था दर्ता ऐनलाई हेर्दा यो पनि संघीय सरकारको संस्था दर्ता ऐन, २०३४ कै प्रतिलिपि जस्तो देखिन्छ । त्यसैले संघीय ऐनको हकमा गरिएको टिप्पणी नै यो ऐनको हकमा पनि लागू हुन्छ । यसले पनि संस्था दर्ताको हकमा कर्मचारीलाई तजबिजी अधिकार प्रयोग गर्ने

ठाउँ राखिदिएको छ । ऐनको ४(४) ले 'दर्ता अधिकारीले आवश्यक जाँचबुझ गरी संस्था दर्ता गर्न उचित ठानेमा दर्ता गरी दर्ताको प्रमाणपत्र दिनुपर्ने' तजबिजी प्रावधान राखेको छ । त्यति मात्र नभएर कामपाले संस्था दर्ता गर्नका लागि अरूले भन्दा बढी चार वटा कागजात आवश्यक हुने प्रावधान राखेको छ । ती हुन्- (क) सम्बन्धित वडा कार्यालयको सिफारिस पत्र, (ख) कार्य समितिका सदस्यको नागरिकताको प्रमाणित प्रतिलिपि, (ग) असल चालचलन भएको प्रहरीको सिफारिस पत्र, र, (घ) संस्थाको प्रमाणित विधान । यसरी संस्था दर्तामा कामपाले थप कडाइ गरेको देखिन्छ ।

अरु स्थानीय तहले जस्तै कामपाले पनि दफा ११ मा संघीय ऐनको दफा ११ र प्रदेश ऐनको दफा २० को व्यवस्थाको अनुशरण गरेको छ । त्यसअनुसार 'महानगरपालिकाले यस ऐनबमोजिम दर्ता भएका संस्थालाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्नेछ र त्यस्तो निर्देशनको पालना गर्नु सम्बन्धित संस्थाको कर्तव्य हुनेछ' भन्ने व्यवस्था राखेको छ । कामपाला प्रहरी र वडा कार्यालय धाई सिफारिस बनाएर ल्याएपछि नागरिकहरूका स्वतन्त्र संस्थामाथि स्थानीय सरकारको शासन कायम हुनपुग्ने देखिन्छ ।

मुलुककै राजधानी अटाएको महानगरपालिकाले प्रदेश कानूनले तोके जसरी र मेलम्वीले अनुशरण गरे जसरी पनि समावेशी संघसंस्था बनाउनेतर्फ भने ध्यान दिन सकेको देखिँदैन । तर, दण्डसजायका हकमा भने दर्ता नगराई संस्था संचालन गरेमा त्यस्तो संस्थाको समितिका सदस्यहरूलाई जनही २ हजार रूपैयाँसम्म जरीवाना हुने व्यवस्थाभन्दा अढाई गुणा बढाएर ५ हजार रूपैयाँ राखिएको छ । यसरी कामपाले अग्रणी भूमिका खेल्दै अरु स्थानीय तहलाई पनि मार्गदर्शन गराउने मौका यस मामिलामा गुमाएको छ । बरु यसले बनाएको कानून थप प्रशासनिक र यान्त्रिक देखिएको छ ।

अन्त्यमा,

केन्द्रीकृत राज्य व्यवस्थाले समाज र समग्र मुलुककै विकासको गति र स्थितिलाई विभेदपूर्ण बनायो भन्ने आवाज लामो समयदेखि उठ्दै आएको हो । यही पृष्ठभूमिमा लोकतन्त्रको बहालीसँगै संघीयताको पनि आवाज उठेको हो । त्यो आवाज नेपालको संविधान निर्माणको सन्दर्भमा पनि उठ्यो र त्यसलाई समेट्दै संविधान बन्यो । फलतः 'केन्द्रीकृत र एकात्मक राज्य व्यवस्थाले सिर्जना गरेका सबै प्रकारका विभेद र उत्पीडनको अन्त्य' गर्ने भनेर प्रस्तावनामै उल्लेख गरिएको संविधानको धारा ४ मा नेपाल राज्यको

परिभाषाभिन्न नेपाललाई 'संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक' व्यवस्था भएको राज्य भनियो । त्यस्तो व्यवस्थालाई सुदृढ गर्नु 'राज्यको राजनीतिक उद्देश्य' हुने कुरा संविधानको पहिलो निर्देशक सिद्धान्तले नै स्पष्ट पान्यो । संविधानको धारा २३२ (१) ले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको सम्बन्ध सहकारिता, सहअस्तित्व र समन्वयनको सिद्धान्तमा आधारित हुनुलाई 'संघीयताको मर्म' मान्यो । तसर्थ यस्तो सम्बन्धबाट नै मुलुकको सर्वाङ्गीण विकासको वातावरण बन्ने, जसबाट नागरिक स्वतन्त्रता अकुण्ठित हुन गई आमसञ्चारको हक पनि लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताअनुसार प्रचलित हुने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

संघीय राजधानीसमेत रहेको वागमती प्रदेश आमसञ्चारको पनि राजधानीका रूपमा रहेको छ । वागमती प्रदेशबाट सञ्चालित आमसञ्चारमाध्यमले आम नेपालीलाई धारणा बनाउन सघाइरहेका छन् । यहाँका मिडियामार्फत नागरिकको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अभ्यासको प्रवर्द्धन र सूचनाको हकको सेवा भइरहेको छ । त्यसैले वागमती प्रदेशबाट सञ्चालित आमसञ्चारका माध्यम र नागरिक स्वतन्त्रताको अभ्यास अरु प्रदेशका सञ्चारमाध्यम र नागरिक अधिकारको समेत मापदण्ड हुने गरेका छन् । यहाँ गरिएको असल वा खराब अभ्यासले समग्र मुलुककै नागरिक अधिकारको अनुहार फरक पार्न सक्छ । तसर्थ प्रदेश वा स्थानीय तहको अधिकारको अभ्यासका नाममा कानूनको संख्या बढाउनका लागि कानून बनाउने परिपाटी बसाल्नु हुँदैन । त्यसो गर्नु संघीय शासन प्रणालीको दुरुपयोग समेत हुन पुग्दछ तर यहाँ समीक्षा गरिएका कानूनहरूको आधारमा अपेक्षित अवस्था भने पाउन सकिएन ।

यो अवस्थामा आवश्यक परिमार्जन गर्दै वागमती प्रदेशको आमसञ्चारका माध्यम र नागरिक स्वतन्त्रताको अभ्यास मुलुककै त्यस्तो अभ्यासको ऐना हुन् भन्ने आत्मसात गरेर अतिरिक्त गम्भीरता र संवेदनशीलताका साथ प्रदेश वा स्थानीय तहहरूले नीति तथा कानून निर्माण गर्नुपर्छ । स्वतन्त्र आमसञ्चारको अभ्यास र नागरिक स्वतन्त्रतालाई संकुचित गर्ने खालका कुनै पनि प्रयासलाई निष्फल बनाउनका लागि सञ्चार जगत र नागरिकको तहबाट पनि निरन्तर निगरानी, खबरदारी र दबावमूलक क्रियाकलाप कायमै राख्नु जरूरी छ ।

सन्दर्भ-सामग्री

अधिकारी, दीपक । २०७८ । सरकार नियन्त्रित सञ्चार माध्यम सञ्चालन गर्ने वागमती सरकारको तयारी । नयाँ पत्रिका, १ असार । <https://nayapatrikadaily.com/news-details/65636/2021-06-15> मा उपलब्ध; असार २, २०७८ मा हेरिएको ।

गोरखापत्र । २०७७ । वागमती प्रदेश सरकारले सञ्चारमाध्यम सञ्चालन गर्ने । १५ जेठ । <https://gorkhapatraonline.com/province/2020-05-28-15228> मा उपलब्ध; साउन १८, २०७८ मा हेरिएको ।

भा, धर्मन्द्र । २०७८ । सञ्चार-कानूनको प्रतिगामी मस्यौदा । नयाँ पत्रिका, १० भदौ । <https://www.nayapatrikadaily.com/news-details/69536/2021-08-26?> मा उपलब्ध; भदौ ११, २०७८ मा हेरिएको ।

दुङ्गेल, विनोद । २०६३ । सूचनाको हक र आमसञ्चार । नागरिकको पहलमा नयाँ नेपाल । नेत्र आचार्य, सं., पृ. १५५-१६६ । काठमाडौं : शान्तिका लागि साभ्ना अभियान, नेपाल दक्षिण एशिया केन्द्र, मार्टिन चौतारी र सामुदायिक विकास संगठन ।

— । २०६४ । शाही शासनमा स्वतन्त्र रेडियो : दमन र प्रतिरोधको कथा । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

— । २०६९ । नेपाली मिडियासम्बन्धी नीतिनियमहरूको पुनरावलोकन : व्यावसायिकताका चुनौती र अवसर । काठमाडौं : इन्टरनेशनल अलर्ट, नेपाल पत्रकार महासंघ र इक्वल एक्सेस नेपाल ।

— । २०७७ । वागमती प्रदेशमा मिडिया । हेटौंडा : सञ्चार रजिष्ट्रारको कार्यालय, वागमती प्रदेश ।

— । २०७८ । नेपालमा मिडियासम्बन्धी कानून निर्माण : संकुचनमा मिडिया । नीति पत्र, नीति पत्र श्रृंखला नं. १९, असार । काठमाडौं : सेन्टर फर मिडिया रिसर्च - नेपाल । मा उपलब्ध; असोज १४, २०७८ मा हेरिएको ।

नेपाल पत्रकार महासंघ । सन् २०२० । विश्व प्रेस स्वतन्त्रता दिवस २०२० : नेपालमा २०७६ बैशाख २१ देखि २०७७ बैशाख २० सम्मको प्रेस स्वतन्त्रता अवस्थाको अनुगमनसम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन । काठमाडौं : नेपाल पत्रकार महासंघ । http://fnjnepal.org/uploads/freedoms/freedom_1588492190.pdf मा उपलब्ध; चैत ७, २०७७ मा हेरिएको ।

पाण्डे, देवेन्द्रराज । २०७७ । एक ज्यान दुई जुनी ।
काठमाडौं : फाइनप्रिन्ट बुक्स ।

बश्याल, गोपालप्रसाद र किरण कौशल । २०७८ । लुम्बिनी
प्रदेश : कानून र नीतिनिर्माणमा सिभिक स्पेसको
अवस्था । नीति पत्र, नीति पत्र शृंखला नं. २१,
असार । काठमाडौं : सेन्टर फर मिडिया रिसर्च
- नेपाल । [https://nepalpolicy.org/wp-
content/uploads/2021/10/Discussion-Paper-
Lumbini-Province-Media-and-CSO-Paper.pdf](https://nepalpolicy.org/wp-content/uploads/2021/10/Discussion-Paper-Lumbini-Province-Media-and-CSO-Paper.pdf) मा
उपलब्ध; असोज १५, २०७८ मा हेरिएको ।

मिश्र, चैतन्य । २०६७ । खुकुल्लिँदो पारम्परिक सामाजिक
सम्बन्ध र राजतन्त्रको अन्त्य । बदलिँदो नेपाली समाज ।
राजेन्द्र महर्जन, सं., पृ. १-६ । काठमाडौं : फाइनप्रिन्ट
आइएनसी ।

सेन्टर फर मिडिया रिसर्च- नेपाल र पाल्पा विकास केन्द्र ।
२०७६ । स्थानीय तहको मिडिया नीति तथा कानून :
संघीय सरकारले स्थानीय तहलाई पठाएको नमूना कानून
र प्रदेश ५ का स्थानीय तहहरूले जारी गरेका एफएम
रेडियो (व्यवस्थापन तथा सञ्चालन) कार्यविधिमाथि
टिप्पणी र सुझाव । काठमाडौं : सेन्टर फर मिडिया
रिसर्च- नेपाल; तानसेन : पाल्पा विकास केन्द्र ।

Aryal, Bhoj Raj. 2004. *Consumers Impact through
Electronic Media Advertising: A Case of
Nepal* (Doctoral Dissertation). India: Nagpur
University.

Bhatta, Chandra Dev. 2008. *Challenges of State
Building in Nepal*. Kathmandu : Friedrich-
Ebert-Stiftung, Nepal.

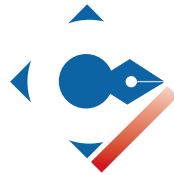
Talcott, Fiona, Ajay Khanal and Pramod Bhattarai.
2019. *Civil Society in a Federal Nepal: A
Landscape Study (Study on CSO Landscape in
Nepal)*. Kathmandu: British Council. Available
at [https://www.britishcouncil.org.np/sites/
default/files/nepal_cso_landscape_study_final_
report.pdf](https://www.britishcouncil.org.np/sites/default/files/nepal_cso_landscape_study_final_report.pdf); accessed August 25, 2021.

Dahal, Dev Raj. 2006. *Civil Society Groups in
Nepal: Their Roles in Conflict and Peace-
building*. Kathmandu: Support for Peace and
Development Initiative, UNDP.
Available at [https://citeseerx.ist.
psu.edu/viewdoc/download?-
doi=10.1.1.729.3967&rep=rep1&type=pdf](https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.729.3967&rep=rep1&type=pdf);
accessed August 25, 2021.

Pandey, Lekhanath. 2021. *Shrinking of Civic
Space: Drafting of CSOs policies in Nepal*.
Policy Paper, Policy Paper Series No. 18, July.
Kathmandu: Center for Media
Research – Nepal. Available at [https://nepalpo-
licy.org/wp-content/uploads/2021/10/Discus-
sion-Paper-Shrinking-of-Civic-Space-Federal.
pdf](https://nepalpolicy.org/wp-content/uploads/2021/10/Discussion-Paper-Shrinking-of-Civic-Space-Federal.pdf); accessed September 10, 2021.

सेन्टर फर मिडिया रिसर्च-नेपाल, मिडिया र नागरिक समाजसँग सम्बन्धित नीतिगत तथा व्यवहारिक पक्षमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने संस्था हो । सेन्टरले मिडिया र नागरिक समाजका विभिन्न पक्षबारे अनुगमन, छलफल, तालिम, गोष्ठी, सेमिनारलगायत कार्य गर्दै आएको छ । सेन्टरले पछिल्लो समय सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारले निर्माण गरेका मिडिया र नागरिक समाजको क्षेत्रलाई संकुचन गर्ने गरी ल्याइएको नीति तथा कानूनहरूका कमी/कमजोरी केलाएर संशोधनका लागि टिप्पणी तथा सुझाव दिँदै आएको छ । समग्रमा, मिडिया एवं नागरिक समाजसँग सम्बन्धित नीतिबारे अध्ययन/अनुसन्धान गर्न चाहनेहरूको सहजता र नीति सम्बन्धमा सरोकारवालाहरूको सरोकार एवं कार्यलाई एकीकृत गरी नीतिलाई समयसापेक्ष र लोकतान्त्रिक बनाउन सहयोग गर्ने उद्देश्यले सेन्टरले नेपाल: मिडिया पोलिसी हब र सिभिक स्पेश पोलिसी हब सञ्चालन गर्दै आएको छ ।

थप जानकारीका लागि:

सेन्टर फर मिडिया रिसर्च - नेपाल

पो.ब.नं. २४६२२, काठमाडौं, नेपाल
रुद्रमति मार्ग, अनामनगर, काठमाडौं ।
इमेल: cmrnepal@butmedia.org.np
वेब: research.butmedia.org